

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədova Afaq Xalıqverdi qızı

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ LEKSİK
VƏRDİŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

İxtisaslaşma:

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: dosent Əsədov Arif Ərrəhman o.

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik vərişlərin inkişaf etdirilməsinin metodları və nəzəri əsasları	
1.1 Leksik materialların tətbiqinin metodoloji əsasları.....	6
1.2 Yeni leksik materialların tətbiqi prinsipləri.....	18
II FƏSİL. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik materialların tətbiqi və inkişaf istiqamətləri	
2.1 Yeni sözlərin mənimsənilməsində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları.....	29
2.2 Tədrisin yuxarı mərhələsində söz ehtiyatının artırılması istiqamətləri və üsulları.....	40
NƏTİCƏ.....	54
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	58

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə ölkəmizdə təhsilin inkişafı istiqamətində bir çox mühüm addımlar atılmışdır. Ölkəmizin ümumtəhsil sistemində köklü islahatlar gedir. Təhsil siyasətində əsas yeri effektiv tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin şəristəsinin artırılması tutur. Kurikulum islahatları verilmiş standartları reallaşdırmaqla dərsi daha müasir metodlarla keçməyi tələb edir. Şifahi nitqin inkişafı əsas tələb kimi götürülməklə şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, oxu, yazı texnikası və yazılı nitq, dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin təmin olunması xarici dil kurikulumuna verilən əsas tələblərdəndir. Xarici dil, Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsi olaraq məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Xarici dil bilmədən integrasiya etmək mümkünsüzdür. Buna görə də təhsil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin xarici dilləri müstəqil öyrənmələrinə və bir neçə xarici dildə danışmaqlarına şərait yaratmaqdır. İngilis dilinin tədrisi zamanı uğurlu nəticələr əldə etmək üçün şagirdlərə dəstəklə-yici mühitin yaradılması, sərbəst fikirlərini ifadə etmək üçün imkan verilməsi və səhv etməkdən qorxmadan fəal ünsiyyətdə olmaları vacib şərtlərdəndir.

Dili öyrənərkən təbii ki, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi çox önəmlidir. Ümumiyyətlə xarici dilin tədrisi yeddi istiqamətə ayrılır: dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərarası dialoq, xarici dilin praktiki tətbiqi. Bu bacarıqlara söz ehtiyatını zənginləşdirməklə yiyələnmək olar. Şagirdin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa dərslə özünü o qədər sərbəst ifadə edir.

İngilis dilini öyrədərkən sözlərin necə təqdim olunması xüsusi önəm daşıyır. Yeni sözləri şagirdlərə öyrətmək üçün bir çox üsullar vardır. Effektiv nəticə əldə etmək üçün şagirdləri maraqları yaş hədləri nəzərə alınmalıdır. Yeni sözləri təqdim edərkən real əşyalardan şəkil kartlardan istifadə oluna bilər. Təbii ki, bu bütün sözlərə aid edilə bilməz. İngilis dilinin tədrisi zamanı öyrədilmiş sözlərin cümlədə işlədilməsi, dialoqların qurulması, sinonim, antonimlərin tapılması və s. yollarla yeni

sözləri möhkəmləndirmək olar. Hal-hazırda orta məktəblərdə şagirdlərin söz bazasının zəngin olmaması və kifayət qədər danışiq səlist danışiq qabiliyyətlərinə malik olmamaları aktual problemdir. Ünsiyyətin bütün növləri bilavasitə dilin köməyi ilə həyata keçirilir. Aydınır ki, sözün iştirakı olmadan ünsiyyəti qurmaq mümkün deyil. Dil insanların dünyagörüşünü, hər hansı bu və ya digər hadisəyə münasibətini bildirir. Ənənəvi dilçilikdə sözlərin mənalarını əsas götürərək sözləri sinonim, antonim, çoxmənalı sözlər, omonim kimi ayırd edirlər.

Sözün müasir və ənənəvi baxımdan öyrənilməsi dilçiliyin önündə duran ən əsas məsələlərdəndir. Dilçilik elmi sözü dilin tərkibində müxtəlif metod və üsullarla öyrənir. Bu və ya digər metod vasitəsilə dilin obyekt və predmetini fərqləndirmək, qrammatik səviyyəsini, leksik tərkibini, morfoloji quruluşunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Söz cəmiyyətin ünsiyyətə olan ehtiyacını ödəmək üçün yaranmışdır. İngilis dilinin də formalaşması və özünəxas xüsusiyyətlərini qazanması dilin sosial amil olaraq cəmiyyətdə yaranması nəticəsində həyata keçirilmişdir.

İngilis dili üç əsas komponentin birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu komponentlər dilin fonetik sistemi, leksik fondu və qrammatik quruluşudur. Bütün bu komponentlər linqvistika elminin öyrəndiyi sahələrdir. Müasir linqvistika dilin sistematik xarakterləri üzərində formalaşmışdır. Dil sistemi bir tərəfdən səsləri, morfemləri, söz və söz qruplarını, digər tərəfdən isə dili formalaşdırən qayda və qanunları özündə əks etdirir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılması, möhkəmləndirilməsi və söz öyrənərkən qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün şagirdlərin lüğət ehtiyatının səmərəli yollarla zənginləşdirilməsi üsullarını tapmaq lazımdır. Lüğəti öyrətmə üsulu seçərkən nəzərə alınmalı məsələlərin araşdırılaraq müəyyənləşdirilməsi qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın obyektı. Tədrisin yuxarı mərhələsində şagirdlərdə söz ehtiyatının artırılması yolları.

Tədqiqatın predmenti. Tədqiqatın predmetini ingilis dili dərslərində yeni sözlərin öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işində təqdim olunan nəticələr həm nəzəri həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə etdiyimiz nəticələrdən ingilis dilinin tədrisi üçün dərs vəsaitlərinin yazılmasında, diplom və magistr işlərinin yazılmasında, ingilis dili dərsliklərinin hazırlanmasında və s. istifadə edilə bilər. Təcrübi əhəmiyyətinə gəldikdə isə bu nəticələrdən ingilis dilinin məşğələlərinin tədrisi, praktik metodikanın tədrisində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin mənbələri. Dissertasiya işi yazılarkən Azərbaycan, ingilis, türk, alman dillərində materiallardan, qəzet, jurnal və internet materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin metodları. Tədqiqat işi yazılarkən kommunikativ müşahidə və müsahibə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş 2 fəsil nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil.

Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik vərişlərin inkişaf etdirilməsinin metodları və nəzəri əsasları

1.1 Leksik materialların tətbiqinin metodik əsasları.

İngilis dili beynəlxalq dil olduğundan ölkəmizdə də bu dilin geniş şəkildə öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır. Xarici dilin tədrisində bir çox yeniliklərə imza atılmışdır. Xarici dilin öyrənilməsi müxtəlif insanların bir-biri ilə ünsiyyətdə olmasına, dilini öyrəndiyi xalqın mədəniyyəti ilə tanış olmağa zəmin yaradır. İngilis dili xarici dil olduğu üçün bu dili öyrənmək şagirdlərə bir qədər çətin gələ bilər. Bu məqamda müəllimin üzərinə böyük yük düşür. Ona görə də bu fənni tədris edən müəllim, ilk növbədə, şagirdə dilin əhəmiyyətini aşılmalı, dilə maraq oyatmalıdır. Yeni təlim üsulları, metodları bu işdə aparıcı rol oynayır. Nitqin inkişafı ilə əlaqədar mövzulara dair şəkillər üzrə işin təşkili buna misal ola bilər. Şagirdlər əvvəlcə şəkildə gördüklərinin adlarını deməyi öyrənir. Sonra sadə cümlələrdən istifadə edərək onlar haqqında fikir mübadiləsi aparır. Müəllim onlara kömək etmək məqsədilə müdaxilə edir. Bu zaman uşaqları maraqlandıran mövzuların seçilməsi məqsədə uyğun hesab olunur. Müəllim şagirdə dilin mütəxəssisi kimi yanaşmamalı, əksinə, ona sərbəstlik verməlidir. Çünki şagird üçün tamamilə yad olan bir dilə aid ilkin dil bacarıqlarının öyrənilməsi və bu bacarıqların bünövrəsinin necə qoyulması olduqca mühüm məsələdir. Müəllim unutmamalıdır ki, xarici dilin tədrisində əsas məqsəd dil öyrənənlərdə bu dildə dinləyib anlama, fikrini sərbəst ifadə etmə bacarıqlarının aşılmasıdır. Hər bir xarici dilin, həmçinin, ingilis dilinin də tədrisində əsas məqsəd nitq, dil və ünsiyyət bacarıqlarının yaranması və formalaşmasıdır. Bunun üçün də hər təhsil pilləsinin öz vəzifəsi və tələbləri mövcuddur:

Ali təhsil pilləsində şifahi nitqin inkişafı əsas tələb kimi götürülməklə şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, oxu, yazı texnikası və yazılı nitq, dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi təmin olunur. [1]

Xarici dilin təlimində qarşıya qoyulan tələbləri reallaşdırmaq üçün dörd məzmun xətti mövcuddur:

- Dinləyib-anlama
- Danışma
- Oxu
- Yazı

Dil öyrətmənin önəmli aspektlərdən biri lüğətdir. Bir çox məşhur dilçilərin də bu fikri dəstəkləyən çoxlu fikirləri var. Məsələn "...Şagirdlər səyahət edərkən özləri ilə qrammatika kitabları yox lüğətlər götürürlər." (Krashen in Lewis 1993 iii). "...Qrammatika olmadan az bilik öyrədilə bilər lakin lüğətsiz heç nə öyrədilə bilməz." (Vilkins 1972 111). Buna görə də müəllimlər şagirdlərin söz ehtiyatını artırmaq üçün yeni sözləri səmərəli şəkildə öyrətməyin yollarını bilməlidirlər.

Lüğət öyrədilərkən nəzərə alınmalı bəzi məqamlar vardır:

1. Hansı lüğət öyrədilməli və öyrənilməlidir.
2. Lüğət öyrədilərkən nələrin öyrədilməsinə daha çox diqqət olunmalıdır
3. Yeni sözləri öyrətmək deyəndə nələr nəzərdə tutulur
4. Lüğəti təqdim etməyin prinsipləri
5. Müəllimlər üçün bəzi tövsiyyələr

1. Hansı lüğət öyrədilməli və öyrənilməlidir.

Lüğəti təqdim etməmişdən öncə aktiv və passiv sözləri tanımaq lazımdır. Passiv sözlər şagirdlərin bildiyi, aktiv sözlər isə istifadə etdiyi sözlərdir. Dildə 100.000 passiv söz vardır. Bunlardan 5000-10.000-i gündəlik həyatda işlənən sözlərdir. Buna görə də sözləri öyrədərkən ilk olaraq hansı sözlərə ehtiyac olduğunu əvvəlcədən dəqiqləşdirmək lazımdır. Eyni zamanda müəllim yeni sözü öyrənməyə vaxt sərf

etməyə dəyib dəymədiyini qərarlaşdırmalıdır. Əgər söz umumişlək və çox istifadə olunan deyilsə öyrədilməsi üçün mümkün qədər az vaxt sərf olunmalıdır.

Lüğət öyrədilərkən nələrin öyrədilməsinə daha çox diqqət olunmalıdır. Lüğəti öyrətməyin bir çox effektiv yolu vardır. Bunları üç qrupa bölmək olar:

forma , məna ,işlənmə.

2.1 Forma.

Forma danışiq forması, yazılı forma və söz hissəsi olaraq üç kateqoriyaya bölünür. *Danışiq forması* tələffüzü əhatə edir. Bu şagirdlərə tələffüz zamanı sözlərdə heca vurğusunun düzgün öyrədilməsində ilkin mərhələ hesab olunur. *Yazılı forma* isə düzgün yazı qaydalarını əhatə edir. Müəllim yazılı formanı göstərməzdən öncə şagirdlərə düzgün tələffüzü aydın şəkildə çatdırmalıdır. Daha sonra isə *sözü* nitq hissələri ilə əlaqələndirmək qalır. Şagirdlər sözləri daha səmərəli istifadə edə bilmək üçün sözlərin hansı nitq hissələrinə, məsələn isim, fə, sifət və s. aid olduğunu bilməlidirlər.

2.2 Məna

Lüğət öyrədərkən müəllimlər şagirdlərin yeni sözləri daha yaxşı başa düşməsi üçün mənaya iki aspektdən yanaşmalıdırlar. Birincisi sözün mənası və bu sözə aid olan sözlər arasındakı əlaqəni əhatə edir. İkincisi isə sözlər arasındakı məna bağlılığını göstərir. Sözlər arasındakı məna bağlılığı dedikdə söhbət sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrdən gedir. Sintaqmatik əlaqəyə cümlədə sözlər arasında rast gəlinir. Paradiqmatik əlaqə isə dildəki digər sözlərlə olan kompleks əlaqədir.

2.3 İşlənmə

Müəllim lüğət öyrədərkən sözün situasiyaya görə işlənilib işlənməməli olduğunu öyrətməlidir, sözün rəsmi, qeyri-rəsmi və ya neytral olduğunu, eyni zamanda danışiq-da yaxud yazıda işləndiyini müəllim izah etməlidir. Sözləri işlədərkən səhvlərə

yolverməmək və sözü düzgün yerində işlətmək üçün sinonim və yaxın mənalı sözlər də öyrədilməlidir.

3. Yeni sözlərin öyrədilməsi yolları

Lüğət öyrədərkən bir çox üsullar və vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Hər lüğətin öz fərqli öyrədilmə üsulu ola bilər.

3.1 İllustrasiya

İllustrasiya yeni sözlər öyrədərkən şəkillərdən, əyani vasitələrdən istifadə edilməsidir. Əsasən konkret sözlər öyrədilərkən daha çox bu üsuldən istifadə olunur. Göz yaddaşı yaxşı olan şagirdlər üçün çox səmərəli yoldur. Lakin mücərrəd mənalı sözləri bu üsulla öyrətmək olmaz.

3.2 Təqlid

Təqlid etmək fiziki və ya hərəkəti nümayişdir, hərəkət fəallərini öyrədərkən çox effektivdir. Təqlid zamanı yeni söz müxtəlif hərəkətlərlə təsvir olunur və şagird bu sözü tapır. Şagirdlər üçün əyləncəli və yadda qalan bir üsuldur. Lakin bu üsul daha çox tədrisin aşağı mərhələsində effektivdir. Nobel mükafatçısı alman fiziki Maks Plankın araşdırmalarına əsasən yeni söz öyrədərkən müxtəlif hərəkət və jestlərdən istifadə etmək çox təsirlidir. Plankın fikrincə, təqlidlə lüğət öyrənmək oxumaq və ya dinləməkdən daha effektivdir.

3.3 Sinonimlər və Antonimlər

Lüğət öyrədərkən və söz ehtiyatını zənginləşdirərkən sinonim və antonimlərdən istifadə etmək ideal üsullardan biridir. Sinonimlərdən istifadə edərkən şagirdlərdən sözün mənasını dəyişdirmədən başqa bir sözlə əvəz etməsini istəmək lazımdır. Əgər şagird sözə əks mənalı sözü bilirsə bu zaman antonimlərdən tapşırıqlarda istifadə etmək olar. Metodist – alim T. Əhmədova sözün izahına xüsusi əhəmiyyət verərək aşağıdakı bölgünü əsas götürmüşdür: “1. Sözün mənasının açılması yolları; 2.

Lüğətin izahı; 3. Lüğətin möhkəmləndirilməsi.” Daha sonra o yazır ki, sözün mənasının açılması lüğət təlimində əsas məsələdir “Bu yoldan istifadə etməyin bir sıra imkanları vardır. Belə imkanlardan biri söz mənasının sinonim və antonim vasitəsilə açılmasıdır.”

3.4 Tərif

Müəllim yeni sözün tərifini verməklə onu təqdim edə bilər.

3.5 Tərcümə

Tərcümə ən cəld və effektiv yoldur. Lakin hər bir sözün birbaşa tərcüməsinin təq-dim edilməli olmadığını müəllim bilməlidir. Tərcümə zamanı eyni zamanda şagirdlərin analitik bacarıqları da inkişaf edir. Tərcümə zamanı diqqətli olmaq lazımdır. İngilis dilindəki idiomatik ifadələrin hərfi tərcümə olunmadığını müəllim öncədən izah etməlidir.

3.6 Kontekst (mühit)

Bu üsulla yeni sözü bir çox nümunələrlə cümlələr şəklində kontekstdə təqdim et-mək olar. Müəllim bu üsullardan istifadə etməklə lüğət öyrətməyin daha effektiv və yadda qalan olduğunu bilməlidir. Şagirdləri motivasiya etmək üçün onlara xüsusi olaraq cədvəllər hazırlamaq olar. Mətdən öyrəndikləri yeni sözlərin mənasını bu üsulla daha yaxşı yadda saxlayacaqlar. Bu üsul həmçinin şagirdlərin məsuliyyətini də artırır. Aşağıdakı cədvəl buna nümunə ola bilər:

4. Lügətin tədrisinə dair təsəvvürlər

4.1 Sözlərin mənasını daha yaxşı öyrətmək üçün müxtəlif vasitələr.

Şagirdlər yeni sözlərlə sinifdə, dərsliklərdə və digər materiallarda qarşılaşa bilərlər. Buna görə də müəllim yeni sözləri onlara izah etməli və öyrətməlidir. Bunun üçün bir çox üsullar vardır.

1. Fiziki təqlid - buna müxtəlif jest və hərəkətlərlə yeni sözləri izah etmək aiddir.
2. Müxtəlif situasiyalardan məsələn, hansısa qorxulu filmə baxarkən keçirdiyi hissədən çıxış edərək sözü izah etmək.
3. Sinonim mənanı tam öyrənmək üçün yaxşı vasitədir.
4. Tərcümə etmək.
5. Şagirdlərə sözləri lüğətdən təkrarlamaq tapşırığı vermək.
6. Sözlə bağlı sadə şəkillər çəkmək.

5. Lügəti təqdim etməyin prinsipləri

1. Müəllim sadə və aydın izahla yeni sözü təqdim etməlidir.
2. Müəllim eyni zamanda bir neçə yoldan istifadə edərək sözü öyrədə bilər məsələn, sözü lövhəyə yazaraq, həm də onu izah edərək.
3. Müəllim yeni sözləri seçərkən öyrənilmiş sözlərə antonim və sinonim olanları seçə bilər.

Hər müəllimin özünün yeni sözləri öyrətmə üsulları vardır. Lakin aşağıdakı önerilər daha yaxşı nəticə əldə etmək üçün yardımçı ola bilər:

1. Müəllim öncədən yeni sözü izah etmək üçün bir üsul seçməlidir. Məsələn bu konkret sözdürsə müəyyən şəkillər hazırlamalıdır.
2. Müəllim sözü onunla bağlı müxtəlif sözlərlə öyrətməlidir məsələn, sinonim və antonimlərdən istifadə edərək. Şagirdlər nümunə olaraq göstərilən sözləri əvvəlcədən bilmiş ola bilərlər.
3. Müəllim uşaqların yeni sözləri necə başa düşdüyünü yoxlamalıdır.
4. Müəllim sözləri real həyatla əlaqələndirməlidir. Yeni sözləri həyatdakı hər hansı bir situasiya ilə bağlı işlətmək lazımdır.
5. Müəllim müxtəlif oyunlarla uşaqlara yeni öyrəndikləri sözləri təkrarlada bilər. Bu üsul eyni zamanda şagirdlərin motivasiyasını artırır.
6. Müəllim şagirdlərə filmə baxaraq, mahnıya qulaq asaraq yeni sözləri qeyd etmək kimi tapşırıqlar verə bilər. Bu şagirdlərin lüğəti sərbəst öyrənmə bilmələri üçün yaxşı yoldur.
7. Lüğəti onunla əlaqələndirilmiş mənalarla öyrətmək yaxşı ideyadır.
8. Müəllim şagirdləri lüğətdən istifadə etmək üçün ruhlandırmalıdır.

9. Əgər şagird bilmədiyi bir sözü soruşursa, müəllim sözü şagirdin özünün araşdırıb tapmasına çalışmalıdır.

10. Müəllim sözləri öyrədərkən çoxlu nümunələrdən istifadə edə bilər. Şagirdlər yeni sözləri cümlələrdə nə qədər işlədərsə o qədər yaxşı mənimsəyər. Buna görə də onlara nümunə olaraq cümlələr vermək vacibdir. Dildə sözün yaranması cəmiyyətin dilə olan tələbatı ilə əlaqədar olaraq inkişaf edir. Belə ki, cəmiyyət həyatında baş verən hər bir dəyişiklik mütləq şəkildə dildə öz əksini tapır. Bəzən sözlər dildə sərbəst formada, bəzən də müəyyən tərkiblərin daxilində çıxış edərək istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində istifadə olunan “*to drive*” feili belə sözlərə nümunə ola bilər. Bu sözün əsas mənası sürmək və ya idarə etmək mənasını ifadə edir. Lakin bu sözün ilkin mənasından törəmə əlavə mənaları da vardır. Yuxarıda qeyd olunanlara aid nümunələri nəzərdən keçirək;

1. “*To provide the power to make a machine operate*”, “hər hansı bir cihazı işə salmaq üçün güclə təchiz etmək”, bu feilin mənalarından biridir.

2. “*To drive something down*” birləşməsinin tərkibində isə bu feil mənə dəyişikliyinə uğrayır. Belə ki, burada bu kombinasiyanın mənası “qiymətləri aşağı salmaq” kimi izah olunur.

3. Digər bir halda isə biz bu feilin öz nitq hissəsini dəyişərək isim kimi işləndiyini müşahidə edirik. İsim kimi “*to drive*” feili “*a trip in a motor vehicle*” yəni, “nəqliyyatla səyahət etmək” kimi tərcümə olunur.

Biz bu cür halı bir çox sözdə müşahidə edə bilərik. Çünki dil inkişaf etdikcə onun lüğət tərkibi də genişlənir və daha geniş sferanı əhatə etməyə başlayır. Əvvəllər yalnızca bir konkret mənanı ifadə edən söz müəyyən bir müddət sonra ilkin mənadan törəyən əlavə mənaları da ifadə etməyə başlayır. Digər bir nümunədə isə biz “*Dress*” sözünü nəzərdən keçirə bilərik;

1. İlk olaraq qeyd etməliyik ki, “*dress*” sözü “qadınlar üçün geyim” mənasında istifadə olunur. Bu, sözün ümumi olaraq bilinən əsas mənasıdır.

2. “*Dress*” sözü həm də ”*to add a liquid, especially a mixture of oil and vinegar, to a salad for extra flavour*” yəni, ”hər hansı bu və ya digər salada əlavə dad vermək üçün maye əlavə etmək (yağ və ya sirkə)” kimi də istifadə olunur.

3. “*To dress down*” frazeoloji birləşməsində isə bu söz tamamilə yeni mənə kəsb edir. Belə ki, bu feili birləşmə dilimizə “formal geyim geyinmək və ya rəsmi geyimlərdən istifadə etmək” kimi tərcümə olunur.

Yuxarıda qeyd olunan bütün nümunələr onu göstərir ki, söz dildə leksik vahid kimi həm tək, həm də bu və ya digər tərkibin, idiomatik birləşmənin daxilində çıxış edir. Buradan da belə bir nəticə alınır ki, sözü təhlil edərkən təkcə onun leksik mənalarını deyil, eləcə də hər hansı metamorfik tərkib daxilindəki mənasını da bilmək lazımdır. Çünki əks halda biz bu birləşmələrə cümlə daxilində rast gəldikdə onların mənasını dəqiq anlaya bilmərik. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, sözlərin və tərkiblərin metamorfik və ya idiomatik mənaları lazımı səviyyədə araşdırılıb öyrənilməlidir [8, 84].

Sözlərdə metamorfik və idiomatik mənənin yaranması sözün dildə keçdiyi inkişaf yolu ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu inkişaf özünü həm müsbət, həm də mənfi formada göstərə bilər. İngilis dilinin tərkibində elə sözlər var ki, onların ilkin mənası müsbət olmuş ancaq müəyyən müddət sonra bu sözün ilkin mənası dəyişib neqativ mənə kəsb etmişdir. Biz bu halın əksini də müşahidə edə bilərik. Dildə elə sözlər də olmuşdur ki, onlar ilkin olaraq neqativ mənə ifadə etmiş lakin, söz müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçərək yeni müsbət mənə ifadə etmişdir. Bu sözlərə nümunə olaraq müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində geniş istifadə olunan “*silly*” və “*minister*” sözlərini göstərə bilərik. “*Silly*” sözü qədim ingilis dilində “xoşbəxt” mənasında istifadə olunmuşdur. Lakin müasir ingilis dilində bu söz nisbətən kobud mənada istifadə olunaraq “səfeh” mənasını ifadə edir. Bu hal ingilis dilində “*degradation of meaning*” yəni, mənə deqradasiyası kimi qeyd olunur. “*Minister*” sözündə isə situasiya bir qədər fərqlidir. Bu söz əvvəllər “*servant*” yəni “xidmətçi” mənasında istifadə olunmuşdur. Ancaq müasir ingilis dilində bu söz “nazir və ya yüksək vəzifəli şəxs” kimi istifadə olunur. Bu hal ingilis dilində “*elevation of meaning*”, yəni mənə yüksəlişi kimi adlandırılır [19, 95].

Sözə dil aspektindən baxdıqda ən kiçik məna daşıyan dil vahidi kimi dəyərləndirmək lazım gəlir. Sözün cümlədə müxtəlif mövqeylərdə işləmə bilməsi, konkret bir məna ifadə edərək öz funksiyasını icra etməsi, müəyyən bir semantik və qrammatik quruluşa malik olması onun əsas elementlərindən hesab oluna bilər [18, 327].

Strukturuna görə sözlər müxtəlif dillərdə, müxtəlif formalarda ola bilər. Müasir ingilis dilində isə sözlər sadə (*an issue* “məsələ, buraxılış, *a shelf* “rəf”, *shaft* “ox, mil” və s.), düzəltmə (*horizontal* “üfüqi”, *a heiress* “vərəsə”, *actress* “aktrisa” və s.), mürəkkəb (*daytime* “gündüz”, *intake* “qəbuledmə, udma”, *bodyguard* “cəngüdən” və s.), qısaltma (*N.A.T.O.* – *North Atlantic Treaty Organisation* “Şimali Amerika Əməkdaşlıq Təşkilatı”, *FBI*– *Federal Bureau of Investigation* “Federal Təhlükəsizlik Bürosu” və s.) olmaqla qruplaşdırılır.

Dildə istifadə olunan hər bir sözün öz mənası vardır və bu sözlərin hər biri müəyyən bir funksiya daşıyır. Bir çox alimin qənaətinə görə, sözün forması ilə semantik mənası arasındakı əlaqə ixtiyaridir. Belə ki, F.de.Sössürün də qeyd etdiyi kimi işarə edənlə işarələnən arasında birbaşa əlaqə adətən müşahidə olunmur. Məlumdur ki, eyni bir reallıq müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə olunur, səslənir. Lakin bu haqda danışarkən bir aspekti də nəzərə almalıyıq. Səs təqlidi ilə yaranan bəzi sözlər müxtəlif dillərdə ya oxşar, ya da eyni cür səslənə bilər. Bundan əlavə bir sıra omonim, çoxmənalı, polisemik mənalı sözlərdə də bu vəziyyəti müşahidə edirik.

Bəzən sözlərin ifadə etdiyi mənanı tam şəkildə anlamaq mümkün olmur. Bu zaman kontekst amili ön plana keçir. Nümunə olaraq ədatları nəzərdən keçirək;

- *I just think about our trip.* “Mən sadəcə öz səyahətimiz haqqında düşünürəm.”

- *These shoes are just my size.* “Bu ayaqqabılar ancaq mənim ölçümdədir.”

Birinci nümunədə “*just*” qüvvətləndirici ədat kimi, ikincidə isə məhdudlaşdırıcı ədat kimi çıxış edir. Biz bu nümunədən aydın görürük ki, eyni cür yazılıb, eyni cür səslənən eyni bir söz situasiyadan asılı olaraq müxtəlif funksiya daşıyaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, dil daim dəyişir inkişaf edir və bunla əlaqədar olaraq da dildə yeni sözlər yaranır. Dilə yeni sözün daxil olması dildə yaranan yeni məfhumu, əşyanı və ya predmeti adlandırmaqla bağlı olan tələbatı ödəmək üçün yaranır. Dildə yeni leksik vahidlər müxtəlif bazalara hesabına əmələ gəlir. Dil yeni sözü həm öz mövcud bazası hesabına, həm də alınma, başqa dillərdən keçmə hesabına yarada bilər. Başqa dillərdən alınan sözlər üç formada dilə daxil olur;

1) beynəlmilər sözlər formasında. Məsələn, *communism* “kommunizm”, *comedy* “komediya”, *biology* “biologiya” və s.

2) əcnəbi mənşəli sözlər formasında. Məsələn, “*bourgeois*” burjua, “*petit*” xırda kimi sözlər ingilis dilində mövcud olan fransız mənşəli, “*automat*” avtomat, “*gestapo*” polis qüvvələri kimi sözlər isə alman mənşəli sözlərdəndir.

3) kalka formasında. Kalka yolu ilə söz dilə o vaxt daxil olur ki, söz bir dildən digər dilə hərfi formada tərcümə olunaraq daxil olur. Məsələn, “*skyscraper*” sözündəki “*sky*” səma, “*scrape*” sözü isə “dəlmək, deşmək” mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilində isə bu söz “göydələn” kimi tərcümə olunur [6, 24].

Dilə daxil olan əcnəbi sözlər bir yox, bir neçə mənbədən daxil ola bilər. Müasir ingilis dilində olan əcnəbi sözlərin böyük əksəriyyəti fransız, alman, latın, anqlo-sakson və s. mənşəli sözlərdir. İngilis dilində istifadə olunan “*kangaroo*” və “*boomerang*” sözləri Avstraliya aborigenlərinin dilindən, “*sauna*” fin dilindən, “*swine*”, “*snail*”, “*dove*” anqlo-sakson dilindən, “*venison*”, “*poultry*” qədim fransız dilindən və s. gəlmişdir [16, 251].

Bu sözlərin ingilis dilinin leksik fonduna daxil olması müxtəlif tarixi hadisələr, xalqların inteqrasiyası kimi hallarla əlaqədardır. Biz hətta bir sıra müasir yer adlarında da başqa dillərin təsirini görə bilərik. Məsələn, “*Stratford-on-Avon*”, “*Aberdeen*” kimi yer adları Kelt tayfalarının ingilis dilindəki izlərini göstərir.

Roma imperiyasının Britaniyanı işğalı ilə onlar öz sivilizasiyalarını və mədəniyyətlərini də özləri birgə gətirdilər. Bu dövrdə bir çox latın mənşəli söz dilə daxil oldu. Bu sözlərə misal olaraq “*strata-street*”, “*portus-port*” və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

Norman işğalı ilə dilə yeni anlayışlar daxil oldu. Bu dövrdə “*beef*” mal əti, “*veal*” dana əti kimi sözlər yarandı. Bu sözlər hal-hazırda müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin aktiv hissəsinə daxildir [4, 306].

Əcnəbi dillərdən ingilis dilinə təkcə leksik vahidlər söz formasında deyil, eləcə də frazalar, kombinasiyalar formasında da daxil ola bilər. Bu hal da məhz dildə həmin leksik vahidə olan tələbatla əlaqədar olaraq yaranır. Lakin bu dilə leksik birləşmələrin daxil olmasının yeganə səbəbi deyil. Bəzən də frazaların dilə daxil olması iki dilin biri-birilə sıx əlaqədə olması, inteqrasiyası ilə bağlı olaraq yaranır. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, ingilis dilinə əcnəbi dillərdən daxil olan əksər frazalar fransız, latın və s. mənşəlidir. “*Belles-letters*”, bədii ədəbiyyat, fransız mənşəli, “*dolce-vita*”, dəbdəbəli həyat, italyan mənşəli, “*de facto*”, faktiki olan, latın mənşəli frazalardır. Biz bu kombinasiyaların hal-hazırda da geniş şəkildə istifadə edildiyini müşahidə edirik.

Dildə yeni sözün yaranması təkcə əcnəbi dillərdən gələn sözlərin təşkil etdiyi baza əsasında yox, eləcə də dilin öz bazası hesabına da yaranır. Düzdür, bəzən dil bu və ya digər hər hansı sözü, ifadəni və ya frazanı olduğu kimi ya da kiçik dəyişikliklərlə qəbul edir. Ancaq elə hallar da olur ki, dil əvvəlki anlayışı öz quruluşuna, qrammatik strukturuna, leksik və semantik formasına uyğun olaraq adlandırır. Belə formada dilin zənginləşməsinin və dilə yeni məfhumların daxil olmasının bir sıra üstün cəhətləri var. Dilin öz milli bazası əsasında zənginləşməsi o deməkdir ki, dil öz milli kökünə, bazasına əsaslanaraq inkişaf edir. Lakin bu hal dilin başqa dillər ilə inteqrasiyasına mənfi təsir göstərməməli, dilin izolyasiyasına səbəb olmamalı, qloballaşma mühitində dilin inkişafını təmin etməlidir.

1.2 Yeni leksik materialların tətbiqi

Dil bilmək onun qrammatikasını və leksikasına yaxşı bələd olmaq deməkdir. Beləliklə dilin məktəbdə tədris olunan aspektlərindən biri də leksikadır. Proqramın nəzərdə tutduğu sözlərin tədrisinə leksikanın tədrisi deyilir. Söz dilin bazasıdır, fikrin ifadə vasitəsidir, söz vasitəsilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdişləri aşılır. Leksik materialların şagirdlərə intensiv öyrədilməsi və optimal dil materiallarının verilməsi üçün üsullar axtarılmalıdır. Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir. Metodislər bu sahədə bəzi işlər görmələrinə baxmayaraq, onların fikrində müxtəliflik vardır. Bir qrup metodist sübut etməyə çalışır ki, şagirdlərə yalnız şifahi danışiq nitqi öyrədilməlidir. Digər bir qrup isə sübut etməyə çalışır ki, şifahi nitq üçün söz ehtiyatı lazımdır. Şagirdin söz ehtiyatı olmasa o necə danışa bilər? N. I. Qez yazır ki, “Şagirdin nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz.”

Məlum olduğu kimi, lüğət söz və onların mənaları ilə bağlı biliklərin toplusudur. Söz ehtiyatı artdıqca şagirdlər sözlərin mənasını daha yaxşı anlayır və onlardan daha səmərəli şəkildə istifadə edirlər. Lüğət və qrammatika dilin əsasını təşkil edir. Dili öyrənərkən qrammatika və lüğət paralel şəkildə öyrənilir. Çox sayda söz və onların cümlədə necə işləndiyini və cümlə strukturunu bilmək vacibdir.

Lakin lüğət bu izahdan daha mürəkkəbdir. Sözlər iki formada: olur şifahi və yazılı. Şifahi lüğətə danışarkən və dinləyərkən istifadə etdiyimiz və anladığımız sözlər aiddir. Yazılı lüğətə isə yazarkən və oxuyarkən istifadə etdiyimiz sözlər aiddir. Sözlər iki üsulla qəbul edilir reseptiv və produktiv. Reseptiv lüğətə görüb və eşitdiyimiz zaman anladığımız sözlər aiddir. Produktiv lüğətə isə yazarkən və danışarkən istifadə etdiyimiz sözlər aiddir. Reseptiv lüğət produktiv lüğətdən daha genişdir və eyni zamanda danışiqda və yazıda mənalarını tam olaraq bilmədiyimiz sözləri də əhatə edir. [11, p.3].

Lüğəti seçərkən ən çox işlənən və şagirdlərin bilməli olduğu sözlər əsas götürülür. Əgər şagird hər hansı bir materialı oxumaq, dinləmək, başa düşmək istəyirsə onun kifayət qədər söz biliyi olmalıdır. Ümumiyyətlə, şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi işinə aşağıdakılar daxildir:

- Yeni sözlərin mənaları üzərində iş;
- Şagirdlərin dilin lüğət ehtiyatına yiyələnmələri;
- Tanış sözün mənasının dəqiqləşdirilməsi üzərində iş;
- Lüğətin fəallaşdırılması üzərində iş;
- Şagirdlərin gündəlik nitqində sözün funksiyasından düzgün istifadə etmə vərdişinin inkişafı üzrə iş;
- Lüğəvi səhvlər üzərində iş [15, 1].

Lüğət öyrədərkən əsas şərt sözün mənasını şagirdə aydın şəkildə çatdırmaqdır. Eyni zamanda sözləri real həyatla bağlamaq və cümlələrdə işlətmək lazımdır.

Amerikan dilçisi Robert Ladonun lüğət öyrədərkən ortaya çıxan çətinliklər barədə maraqlı fikirləri vardır. O qeyd etmişdir ki, "...lüğət öyrədərkən sözlərin üç önəmli aspekti nəzərə alınmalıdır – onların forması, mənası və bölgüsü. Robert Ladonun fikrincə sözlərin forması məna bölgüsü və təsnifatı hər dildə fərqlidir. Bu fərqlər də lüğət öyrənərkən bəzi problemlərə səbəb ola bilər.

Lüğət bilmək deyəndə sözlərin mənasını bilmək və onları lazım olan kontekslərdə işlətmək nəzərdə tutulur. Sözləri sadəcə vərəqdə yazılmış şəkildə əzbərləmək deyil, kontekstdə öyrənmək lazımdır. Hər hansı bir dilin lüğətini tam olaraq öyrənmək çox çətinidir. Lüğəti yaxşı bilmək üçün həyat boyu onun üzərində işləmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Yeni sözləri öyrənərkən əsas şərt sözü lüğətdə tapıb əzbərləmək deyil onu cümlələrdə işlədərək öyrənmək lazımdır.

Amerikan lüğət araşdırmaçısı Maykl Qreyvsin dörd komponentdən ibarət effektiv lüğət proqramı vardır:

- söz biliklərini artırmaq üçün çoxlu oxu materialları
- mətndə olan sözləri daha ətraflı anlamaq üçün təlimat
- sözü özü öyrənə bilməsi üçün təlimat
- motivasiya etmək üçün sözlə bağlı oyunlar. [12, p.70]

Bir qrup metodist (V.S. Setlin, M.E. Breyqman, Q. M. Uayzer və b.) aktiv sözlərin şagirdlərə yaxşı öyrədilməsini tələb edirlər. Onlar göstərilər ki, şagird fəal sözləri öyrəndikdən sonra onu öz nitqlərində asan işlədirlər. Başqa bir qrup metodist (V. A Buxbinder, T. R. Əhmədova, İ. M. Berman və b.) isə leksik minimumu şagirdlərə geniş izahlı açıılışlarla verməyi tələb edirlər. Metodistlərin bir qrupunda şagirdlərə struktur və model cümlələri öyrətməyi tələb edirlər. Bu yolla onlar asanlıqla danışirlar. Belə ki, onlar həmin yolla istənilən qədər cümlə qura bilirlər. [18, 20]

Lüğət təlimatının komponentləri:

Bəllidir ki, lüğət öyrədərkən sadəcə bir metoddan istifadə olunmur. Müxtəlif bir-başə və dolayı metodlardan istifadə etmək daha üstün tutulur.

- Beynəlxalq lüğətlərin tədrisi
- Xüsusi söz təlimatı
- Öyrətmək üçün sözlər seçmək
- Zəngin və sağlam təlimat
- Söz öyrənmə strategiyaları
- Lüğətdən istifadə
- Morfemik analiz
- Kontekstual analiz

İngilis dilinin lüğət tərkibi müxtəlif istiqamətlərdə dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər özünü sözün mənasının dəyişməsində, mənə əvəzlənmənsinin baş verməsində, mənaya yeni mənənin əlavə edilməsində göstərmişdir. Məsələn, qədim ingilis krallıqlarının hakimiyyət formasında, idarə edilməsində olan dəyişikliklərlə əlaqədar müəyyən sözlər dilin passivliyinə keçmişdir. Qədim ingilis dilində (*Old English or OE*) istifadə olunan “*witenazemot*” sözü “*assembly of the elders*”, yəni ağsaqqallar şurası mənasında istifadə olunmuşdur. “*Danezeld*”, “*the tax paid to the Scandinavians*”, “Skandinaviyalılara ödənilər xərac, vergi” sözü də tarix termin olaraq ingilis dilinin passiv lüğət tərkibində hələ də qorunub saxlanılmışdır. Müasir ingilis dilində də bu sözlər ilkin leksik mənalarını saxlaya bilən sözlərdəndir [16, 296].

Alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı. Bir dilin hərtərəfli inkişafı ilkin olaraq onun başqa dillərlə olan əlaqəsindən asılıdır. Yəni, iki və ya daha artıq dil qarşılıqlı şəkildə inteqrasiya etdikdə, zənginləşmək üçün daha geniş üfüqlər əldə edir. Beləki iki fərqli cəmiyyətin, iki fərqli mədəniyyətin biri-birinə təsiri təkcə onların həyat tərzində deyil eləcə də, onların dillərində də öz əksini tapır.

Bir dildən digər dilə yeni sözlərin keçməsi bir sıra səbəblərlə əlaqədar ola bilər. Məlumdur ki, bəzən bir cəmiyyətin istifadə etdiyi söz digərində mövcud olmur. Dil bu sözü özü yarada bilmədikdə və ya buna ehtiyac duymadıqda hazır formada qəbul edir.

İngilis dilinə daxil olan alınma sözlər arasında latın dilinə və yunan dilinə məxsus olan sözlər üstünlük təşkil edir. Bu dillərdən XVII əsrdə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyəti ya olduğu kimi, ya da müəyyən dəyişikliklərlə daxil olmuşdur. Dəyişikliklər adətən, özünü sonluq hissədə olan səs dəyişikliyi və ya səs düşümü ilə göstərir. Bu dövrdə dilə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyəti mücərrəd anlayışlarla, elm və təhsil sahəsinə aid olan anlayışlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, ilk yunan sözləri dilə həm latın, həm də ingilis dilində əsərlər yazan Tomas Mo tərəfindən gətirilmişdir. Tomas Mo tərəfindən dilə kütləvi formada gətirilən sözlərə *anticipate* (qarşısını almaq, əvvəlcədən görmək), *contradictory* (zidd, ziddiyyət), *exact* (dəqiq), *exaggerate* mübaliğə etmək), *explain* (izah etmək), *necessitate* (zəruriləşdirmək), *monopoly* (inhisar), *pretext* (bəhanə) kimi sözlər nümunə göstərilə bilər [16, 246].

Latın və yunan dilindən alınma sözlərin elə nümunələri var ki, onlar bugün dildə aktiv formada istifadə olunurlar. Bu sözlərə *anonymous* (anonim, adsız), *ostracise* (çıxarılma), *criterion* (meyar) nümunə ola bilər. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti dilə orta əsrlərdə daxil olmuşdur. Latın mənşəli sözlər isə nisbətən üstünlük təşkil edir; *aspiration* (arzu), *census* (siyahıyasalma), *contemp* (nifrət), *explicit* (aydın, aşkar), *genius* (ağıllı), *gesture* (jest), *history* (tarix), *index* (göstərici), *include* (daxil etmək), *interrupt* (kəsmək), *individual* (şəxsi), *inferior* (keyfiyyətsiz), *item* (maddə), *major* (əsas), *minor* (qeyri-əsas), *reject* (etiraz etmək), *suppress* (təzyiq göstərmək) və s.

Dilə ikinci bir dildən daxil olan sözlər işlənmə sferasını genişləndirdiyi kimi, bəzi hallarda əvvəlki mənasını itirərək də istifadə oluna bilər. *Add* (əlavə etmək), *animal* (heyvan), *correct* (düz, düzəltmək), *discuss* (müzakirə etmək), *obstinate* (inadkar), *necessary* (vacib), *student* (tələbə), *picture* (şəkil), *quiet* (sakit) belə sözlərdəndir.

Dildə olan alınma sözlərin geniş bir sferasını elmi terminologiya təşkil edir. Belə ki, elmi terminologiya bağlı sözlərin əksəriyyəti yunan və latın dillərindən, eləcə də, fransız dilindən keçmişdir. *Acid* (turşu), *analysis* (analiz), *apparatus* (cihaz), *appendix* (əlavə), *atom* (atom), *axis* (ox), *complex* (mürəkkəb), *curriculum* (kurrikulum), *diagnosis* (diaqnoz), *terminus* (dayanacaq), *ultimatum* (ultimatum) kimi sözlər elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə dilə daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəziləri artıq dildə o səviyyəyə çatmışdır ki, onları dilin öz sözlərindən seçmək qeyri-mümkündür [16, 250].

Latın-yunan mənşəli alınma sözlərin bir hissəsi də teatr, ədəbiyyat, həmçinin də dilçiliklə bağlı olan sözlərdir. İngilis dilinə incəsənət və dillə bağlı olan sözlərin bu dillərdən keçməsinin başlıca səbəbi bu anlayışların ilkin olaraq məhz elə həmin dillərdə yaranması ilə bağlıdır. *Comedy* (komediya), *climax* (zirvə), *critic* (tənqidçi), *dialogue* (dialoq), *drama* (dram), *clergy* (ruhani), *epilogue* (epiloq, son söz), *episode* (epizod, hissə), *metaphore* (metafor), *prologue* (proloq), *rhythm* (ritm, ahəng), *scene* (ssenari), *theatre* (teatr) kimi sözlər məhz incəsənət və dilçiliklə əlaqədar olaraq dilə daxil olmuşdur.

Müasir söz yaradıcılığına nəzər saldıqda hibrid alınma sözlər xüsusi olaraq diqqətimizi çəkir. Hibrid alınma sözlər iki dilin xüsusiyyətini daşıyaraq üçüncü bir dilə daxil olan sözlərdir. Bununla belə, ingilis dili ilə digər ikinci bir dilin elementləri ilə yaranan hər bir söz də hibrid sözlər qrupuna daxil olur. İngilis dilində olan hibrid alınma sözlər latın və yunan dillərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir; *socio-logy* (sosio- logiya), *tele-vision* (tele-viziya) [14, 70].

İngilis dilində italyan dilindən alınan sözlərin özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, bu sözlər öz leksik mənasına görə dildə müəyyən bir qrupu təşkil edir. İtalyan dilindən gələn sözlərin ən nəzərəçarpan xüsusiyyəti onların böyük bir qisminin

incəsənətlə bağlı olmasıdır. *Finale* (son), *fresco* (fresk), *violin* (skripka), *cornice* (karniz, lülə), *umbrella* (çətir), *balcony* (eyvan), *grotto* (mağara), *volcano* (vulkan), *motto* (deviz), *rivulet* (dərə) ingilis dilində ən çox istifadə olunan italyan mənşəli sözlərdir.

İngilis dilində bir qrup ispan dilindən keçən sözlərə də rast gələ bilərik. Bu sözlər digər dillərdən keçən sözlərə nisbətən azlıq təşkil edirlər. *Armada* (donanma), *renegade* (mürtəd, xain), *desperado* (başkəsən, zalım), *negro* (zənci), *sherry* (şərab növü), *alcove* (divarda dekorativ oyuq) kimi bir neçə söz ispan dilindən gəlmişdir.

İngilis dilində mövcud olan alınma sözlər arasında beynəlmli sözlər xüsusi bir önəm daşıyır. Beynəlmli sözlər demək olar ki, hər dildə eyni cürdür və ya sadəcə xırda səs dəyişiklikləri ilə fərqlənirlər. Beynəlmli sözlərin müqayisəli cədvəlinə nəzər salaq[12, 251]:

<i>English</i>	<i>French</i>	<i>German</i>
1. <i>physics</i>	<i>physique</i>	<i>Physik</i>
2. <i>biology</i>	<i>biologie</i>	<i>Biologie</i>
3. <i>zoology</i>	<i>zoologie</i>	<i>Zoologie</i>
4. <i>philosophy</i>	<i>philosophie</i>	<i>Philosophie</i>
5. <i>democracy</i>	<i>democratie</i>	<i>Demokratie</i>

Dialektlər hesabına müasir ingilis dilinin genişlənməsi. Müasir ingilis dilinin bir çox variantları mövcuddur. Bu variantlar dilçilikdə dialektlər kimi tanınır. Dialekt dilin elə bir variantıdır ki, bu variant fərdin hansı sosial və ya regional qrupa daxil olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dialektlər bir-birindən qrammatik quruluşuna, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə, eləcə də lüğət tərkibinə görə fərqlənə bilər. Dialektlər hesabına dilin lüğət tərkibi o zaman genişlənir ki, bu və ya digər dialektin sözü ədəbi dilə daxil olur. Amerika ingilis dilində “metro” sözünü *subway*, Britaniya ingilis dilində isə *underground* sözü ifadə edir. Başqa bir nümunə isə “maize (toxum, qarğıdalı)” sözü ola bilər. Belə ki, bu söz Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Kanada və Avstraliyada “corn” kimi, İngiltərədə “wheat” kimi, Şotlandiyada isə “oats” kimi istifadə olunur.

Bir sıra sözlər öz dialekt ekvivalenti ilə paralel istifadə oluna bilir. Məsələn, *lass* sözü dialekt formasında *girl* “qız” sözünün qarşılığıdır. *Bonny* sözü isə *pretty* “gözəl” sözünün dialekt forması kimi çıxış edir. *Daft* $\approx$ *wild* (vəhşi), *foolish* $\approx$ *crazy* (səfeh) kimi bir çox dialekt sözləri həm də ədəbi dildə, məhdud bir sferada işlədilə bilər.

Konversiya. Konversiya müasir ingilis dilində söz düzəltmənin ən məhsuldar yollarından biridir. Konversiya elə bir sözdüzəltmə prosesidir ki, bu proses zamanı sözə heç bir şəkilçi artırılmadan yeni mənalı bir söz yaradılır. Konversiya prosesi sözün mənasının dəyişməsi, morfoloji strukturunun isə eyni qalması ilə həyata keçirilir. Konversiya XVII əsrdə, ingilis dilinin analitik bir xarakter aldığı dövrdə inkişaf etmişdir. 1981-ci ildən konversiya bir çox linqvistik müzakirənin obyektinə olmuşdur. Belə ki, Henri Svift 1981-ci ildə ilk dəfə konversiya terminini dilçiliyə gətirmişdir. A.İ.Smirnitiski kimi bir sıra alimlər konversiyaya morfoloji söz düzəltmə yolu kimi yanaşmışdılar. Ancaq başqa bir qrup alimə görə isə konversiya sıfır morfem vasitəsilə formalaşan söz düzəltmə yoludur [14, 62].

Dildə olan hər bir sözdən konversiya yolu ilə yeni söz düzəltmək mümkün deyildir. Buna görə də, konversiya bir sıra xüsusiyyətlərə uyğun olaraq xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlərə daxildir:

- istifadə olunan sözün kökünün leksik mənasının olması;
- sözün struktur xüsusiyyətləri (etimoloji cəhətdən izah oluna bilməsi);
- yeni yaranan sözün sosial əsaslarının olması.

Konversiya hadisəsi o vaxt baş verir ki, mövcud sözdən yaranan yeni sözə dildə ehtiyac olsun. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan *to suffer* (əziyyət çəkmək), *to live* (yaşamaq), *to breath* (nəfəs almaq), *to eat* (yemək), *to come* (gəlmək), *to hear* (eşitmək), *to see* (görmək) və s. kimi bir sıra feillər konversiya yolu ilə söz yarada bilmirlər. Leksik-qrammatik şəkilçilər ilə bir kökdən yaranan sözlərdə konversiya olmur. Məsələn, *to create* (kəşf etmək) – *creation* (kəşf), *afforest* (meşə salmaq) - *afforestation* (meşə salınması) kimi sözlərdə konversiya müşahidə olunmur çünki, burada sözlər eyni anlayışın isim və feil formaları olsa da, onların formalaşmasında morfoloji üsuldən istifadə olunmuşdur [4, 323].

Elə sözlər də vardır ki, onlar ingilis dilinə gəlmə sözlərdir və onların bir qismi konversiya prosesində iştirak edir. Bu sözlər məxsus olduqları dildə feil (*verb*) və isim (*noun*) formalarına görə fəqlənilirlər. Lakin ingilis dilində konversiyaya uğrayaraq bir morfoloji quruluşda iki mənəni ifadə edirlər. Nümunələrə nəzər salaq [14, 65]:

Old French	Modern English
<i>eschequier</i> (v)	<i>check</i> (n,v)
	<i>eschec</i> (n)
<i>crier</i> (v)	<i>cry</i> (v,n)
	<i>cri</i>

Konversiya müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığında oynadığı ən əsas rol onun neologizm (*neologisms*) sözlər yaratması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dil ən çox yeni yaranan sözlər hesabına zənginləşir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, konversiya prosesi dilin zənginləşməsi üçün mühüm bir yol hesab olunur. Belə ki, dildə əvvəldən mövcud olan sözlər mənə törəməsi hesabına yeni məzmun qazanır. Bunu daha aydın nümunələrdə görə bilərik;

“Screen” sözü öncələr pərdə mənasını ifadə etsə də, sonralar elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni mənə qazanmışdır. Hal-hazırda “screen” sözü ekranlaşdırmaq mənasında istifadə olunaraq dilə yeni bir söz kimi daxil olmuşdur [14, 66].

“Star” sözü isə əvvəllər kosmik cisim, ulduz mənasında istifadə olunmuşdur. Lakin müasir ingilis dilində bu söz konversiya prosesinə məruz qalmış və yeni mənə qazanmışdır. Belə ki, bu söz həm də “məhşur olmaq, səhnəyə çıxmaq” mənasında istifadə olunur.

“Wireless” sözü hərfi mənada “simsiz, naqilsiz” mənasını ifadə etsə də, müasir ingilis dilində “radio ilə əlaqə saxlamaq” kimi ifadə olunur və feili xüsusiyyət daşıyır (to *wireless*).

“Orbit” sözü isə ilkin formasında isim olmuş və “orbit” mənasını ifadə etmişdir. Konversiya prosesinin təsiri ilə bu söz nitq hissəsini dəyişərək feil olmuşdur və hal-hazırda “orbitə çıxmaq” mənasında da istifadə olunur.

Müasir ingilis dilində konversiya prosesi ən çox isim və feillərdə müşahidə olunsa da, digər nitq hissələri də bu prosesdə müəyyən dərəcədə iştirak etmək qabiliyyətinə malikdir:

1. Sifətlər əksər hallarda isimlərə çevrilir: *native* (sifət-doğma, aborigen) – *native* (isim- sakin, yerli əhali), *editorial* (sifət-redaksiya) - *editorial* (isim- baş məqalə).

2. Sifətlət feillərə çevrilir: *happy* (sifət- xoşbəxt) - *to happy* (feil-xoşbəxt etmək), *sour* (sifət-turş,acı) - *to sour* (feil-turşumaq) və s. kimi bir sıra sözlər bu prosesdə iştirak edə bilər [14, 68].

Konversiya prosesində əvvəldə qeyd edildiyi kimi, isim və feillər daha aktiv iştirak edir. Müasir ingilis dilində olan bir çox isimlər konversiya prosesində iştirak etmək qabiliyyətinə malikdirlər. İsimlər konversiya prosesi zamanı feilləri müxtəlif xüsusiyyətlərə uyğun olaraq xarakterizə edə bilər. Aşağıdakı bölgülər konversiyanın hansı əsaslarla həyata keçirildiyini göstərir. Feillər isimlərdən bu semantik əsaslarla yaranır (bu termin müasir ingilis “*denominal verbs*” kimi adlandırılır):

1. Obyekti xarakterizə edən hərəkətin ifadəsi ilə; məsələn, *ape* (isim - meymun) – *to ape* (feil - səfeh formada yamsılama); *butcher* (isim - qəssab) – *to butcher* (feil – heyvanları öldürmək) və s.

2. Mövcud obyektə əşya kimi istifadə olunması ilə; *a whip* (isim - qamçı) - *to whip* (feil - qamçılamaq), *a pipe* (isim - boru) - *to pipe* (feil - tütək çalmaq), *a drum* (isim –davul, nağara) - *to drum* (feil - nağara çalmaq) və s.

3. Obyektə əlavə məna verilməsi ilə; *fish* (isim - balıq) - *to fish* (feil - balıq tutmaq) və s.

4. Obyektin mənasından məhrum olması yolu ilə ; *dust* (isim - toz) - *to dust* (feil -tozunu almaq) və s.

5. Şəxsin gördüyü işlə bağlı olaraq həmin işin adlandırılması ; *a cook* (isim - aşpaz) - *to cook* (feil - bişirmək), *a boss* (isim - müdir) - *to boss* (feil - müdirlik etmək), *a nurse* (isim - baxıcı) - *to nurse* (feil - baxıcılıq etmək) və s.

6. Hərəkəti isim kimi ifadə edən prosesin adlandırılması ilə ; *a shower* (isim - duş) *to shower* (feil - duş almaq), *a thunder* (isim - ildırım) - *to thunder* (feil - ildırım çaxmaq) və s.

7. İsimlə xüsusi bağlılığı ifadə edən prosesin adlandırılması yolu ilə; *milk* (isim - süd) - *to milk* (feil - sağmaq), *bottle* (isim - şüşə) - *to bottle* (feil - konservləşdirmək), *bracket* (isim - mötərizə) - *to bracket* (mötərizəyə salmaq) və s.

8. Sözü mənası ilə bağlı olan prosesin bəzən müxtəlif mənalar ifadə etməsi yolu ilə; *water* (isim - su) - *to water* (feil - heyvanlar üçün su vermək, heyvanları su içməyə aparmaq, bitkiləri su ilə təmin etmək) və s.

İsimlər feillərdən aşağıdakı semantik əsaslarla yaranır (bu termin müasir ingilis dilində “*deverbal substantives*” kimi tanınır);

1. Hərəkətin instansiyası, yeni ad forması; *to jump* (feil - hoppanmaq) - *jump* (isim sıçrayış), *to move* (feil - hərəkət etmək) - *move* (isim - hərəkət, tərpəniş) və s.

2. Hərəkətin icraçını adlandırması yolu ilə; *to help* (feil - kömək etmək) - *help* (isim - kömək edən insan) və s.

3. Hərəkətin yeri ifadə etməsi ilə; *to drive* (feil - sürmək) - *a drive* (isim - bir tərəfli yol), *to walk* (feil - gəzişmək) - *a walk* (isim - gəzinti üçün yer) və s.

4. Hərəkətin nəticəsinin adlandırılması ilə; *to peel* (feil - qabığı soymaq) - *peel* (isim - qabıq), *to find* (feil - tapmaq) - *find* (isim - tapıntı) və s.

Bəzi sifətlərin konversiyası zamanı digər konversiyalardan fərqli olaraq bəzən “*the*” artıqlıqdan istifadə olunur və bu zaman yaranan yeni söz bütün bir sinfə aid edilir; *unemployed* (sifət - işsiz) - *the unemployed* (isim - işsizlər), *sick* (sifət - xəstə) - *the sick* (isim - xəstələr), *dead* (sifət - ölü) - *the dead* (isim - ölümlər) və s.

Müasir ingilis dilində söz formalaşdırma prosesində konversiya digər söz düzəltmə yolları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girə bilər. *Black ball* (qara top), *black list* (qara siyahı), *stone wall* (daş divar) kimi atributiv frazalar *to blackball* (etiraz etmək), *to blacklist* (boykot, qara siyahıya salmaq), *to stonewall* (təxirə salmaq, yubatmaq) kimi feilləri formalaşdırır. Bu sözlərdə həm konversiyanın, həm də sintaktik sözdüzəltmənin iştirak etdiyini görürük.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən deyə bilərik ki, konversiyanın müxtəlif yolları mövcuddur:

1. substantivləşmə;
2. adyektivləşmə;
3. pronominallaşma;
4. verballaşma;
5. adverbiallaşma;
6. konyuksionlaşma və s.

II Fəsil

Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik materialların tətbiqi və inkişaf istiqamətləri.

2.1 Yeni sözlərin mənimsənilməsində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları

Lüğətin aydın təlimatı olması hər zaman çox effektivdir. Şagirdlərin lüğəti həvəsli şəkildə inkişaf etdirmələri üçün onlara həm xüsusi sözləri həm də söz öyrənmək strategiyalarını aydın şəkildə öyrətmək lazımdır. Şagirdlərin bildiyi sözlərin mənasını möhkəmləndirmək üçün söz təlimatı güclü olmalıdır. Lüğət öyrədərkən şagirdlərə yeni sözlərin işləndiyi xüsusi mətnlər vermək daha yeni sözü dəfələrlə təkrarlatmaqdan daha effektivdir. Geniş təlimat verildikdə sözün tərfi verilmir və bu da şagirdə aktiv şəkildə sözün mənası və işlənməsi haqqında düşünməyə və sözlər arasında bağlılıq yaratmağa şərait yaradır.

Lüğət öyrədərkən aşağıdakı lüğət təlimatlarından istifadə etmək tələb olunur:

Oxuma lüğəti – sözlər kontekstdə, dərs kitablarının və başqa oxu materiallarında məzmunu anlamaqda vacibdir.

Verbal və ya danışiq lüğəti – uşaqların bağçadan məktəbə qədər olan dövrdə öyrəndikləri və gündəlik danışiqda istifadə etdikləri sözlər toplusu.

Yazı lüğəti – Şagirdlər sadə cümlələrdən başlayıb mürəkkəb konstruksiyalı məruzələri yazmağa qədər öyrənirlər.

Dinləmə lüğəti – Aşağı siniflərdən şagirdlərə dinləyib anlamaq üçün bəzi materiallar verilir ki, bu yolla onlar yeni sözlər öyrənirlər. Eyni zamanda bu şagirdlərdə dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Müəllim şagirdlərin sinfindən asılı olaraq spesifik öyrətmə strategiyalarından istifadə edə bilər. Öyrətmə strategiyaları sadə tapşırıqlardan mürəkkəb və qarışıq tapşırıqlara qədər dəyişə bilər. Oxu materialına başlamadan öncə müəllim yeni sözlərin siyahısını qeyd edə bilər. İmlalar vasitələri şagirdlərin lüğəti necə bildiklərini yoxlamaq olar. İmla sadəcə onların söz ehtiyatlarını artırmır, eyni zamanda düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirir.

Çoxlu sayda söz kontekstləri – Şagirdlər sözləri müxtəlif kontekstlərdə gördükdə Onları daha yaxşı yadda saxlayır və təcrübələri artmış olur.

Yeni sözləri öyrədərkən aşağıdakı önəmli prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

Sözün mənası – sözün tərfi

Kontekst – söz real həyatda necə işlənir? Söz hansı situasiyalarda və hansı birləşmələrdə işləyə bilər

Sözü düzgün yazmaq – şagirdlərin sözün düzgün yazılış qaydasını bildiyinə əmin olmaq lazımdır. Sözü yazarkən həmcins sözlərlə qarışdırılmasına icazə verilməməlidir.

Tələffüz – sözü şagirdlər necə tələffüz edəcəklər?Sözdə vurğunu düzgün işlədə biləcəkləmi?

Grammatika – sözün cümlədə yeri və hansı niqt hissəsi rolunda çıxış edir?

Vurğu – söz tələffüz edilərkən düzgün hecalara bölünürmü?

Tələffüz tərz-i – sözün tonu düzgün tələffüz edilirmi?

Məqsəd – söz hər hansı bir məqamda işləyərkən məqsədi nədir? Yaxud söz hansısa rəsmi məqamda və ya adı danışığda da işləyə bilərmi?

Şablonlar – söz və ya birləşmə çox istifadə olunub və öz original mənasını itirib?

Lüğət öyrədərkən ən önəmlisi müəllimin düzgün öyrətmə metodunu seçməsidir. Müəllim özü və şagirdləri üçün ən yaxşı üsulu tapmalıdır. Sözlərdən real həyatda danışarkən yazarkən dinləyərkən və oxuyarkən istifadə olunur. Buna görə də ünsiyyət prosesinin uğurlu alınması üçün sözlərin düzgün istifadə qaydalarını bilmək vacibdir.

Şagirdlər sözlərin mənasını başa düşməsələr diqqətlərini itirmiş olacaq və bir növ dildə itəcəklər. Gündəlik həyatda istifadə olunan dörd əsas bacarıq vardır ki, bunlardan daim praktik olaraq istifadə edirik:

Danışiq – iş, məktəb, ev, səyahət, gündəlik söhbət, alış-veriş, telefon, oyunlar, ucadan oxu, debatlar və s.

Oxu – kitablar, jurnallar, qəzetlər, yol nişanları, təlimatlar, ədəbiyyat, gündəlik situasiyalar, xəritələr və s.

Yazı – hekayələr, qeydlər, esselər, məktublar, ərizə, tibbi formalar, siyahılar, elektron poçt, mətnlər, işdə, məktəbdə, evdə, səyahət zamanı və s.

Dinləmə - çıxışlar, hadisələr, radio, televiziya ,mahnılar, elanlar, oyunlar, film, səyahət, təlimat, söhbət və s.

Lüğəti təqdim edərkən adətən aşağıdakı mövzulardan istifadə olunur:

Əlifba – xüsusi adlar, saitlər və samitlər göstərilir. Əmin olmaq lazımdır ki, şagirdlər hər hərfin ifadə etdiyi səsi bilir.

Rənglər – ibtidai, orta və ali rənglər haqqında danışılır. Rənglərin yaratdığı tonlar, çalarlar müzakirə olunur. Şəkil nümunələri həmişə dərsə reallıq, maraq və diqqət vermək üçün acaır.

Saylar – sayları sıralamağı, əşyaları birinci, ikinci, üçüncü yerə qoymağı və miqdar saylarından gündəlik həyatda istifadə öyrədilir.

Saatı demək – saat, vaxt, saatı necə demək, dəqiqələr, saniyələr, müzakirə olunur. Gün ərzində hansı saatlar üzrə qidalandığınızı göstərmək üçün həqiqi saatdan istifadə etmək olar.

Təqvim – doğum günləri, xüsusi günlər, həftənin günləri haqqında danışılır. Sınıfdə xüsusi təqvim düzəldin özəl günləri qeyd etmək və bu günləri dərs başlayan kimi ilk olaraq müzakirə etmək olar.

Fəsillər – sınıfdə hər fəslə aid şəkillər olur və uşaqlar hər fəslin müxtəlif xüsusiyyətlərini müzakirə edirlər. Geyimlər, hava, təbiət və fəsil dəyişdikcə nələrin dəyişdiyi haqqında söhbətlər aparmaq lazımdır. Şəkillərə əsasən şagirdlərin hər fəslə aid nələri dəyişdirmək istədikləri soruşulur.

Sözlərin və cümlələrin mənasını izah edərkən şəkillərdən istifadə etmk uğurlu alınır. Əllə çəkilmiş rəsmlərlə hadisələri, əşyaları, keyfiyyəti göstərən sözləri izah etmək olar. Lüğətin öyrədilməsi ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki,uşaqlar sözləri daha çox evdə, məktəbdə şifahi danışiq zamanı, onlara yüksək səslə kitab oxunan vaxt və özləri mütaliə etdikləri zaman öyrənirlər. Eyni zamanda oxuyarkən şagirdləri müxtəlif kontekstdə və situasiyalarda görürlər.

Aşağıda haqqında danışılan metodlar sınıfdə lüğət öyrətmək üçün istifadə olunan əsas metodologiyalardır:

Diqqətlə dinləmə

Sözlərə diqqətlə qulaq asmaq önəmlidir. Şagirdlər sözlərə həm ayrı həm də cümlə

daxilində qulaq asmalıdır. Bu üsulla şagirdlərə 2-3 dəfə dinlətdikdən sözü düzgün eşidəcəklər. Sözləri yavaş- yavaş tələffüz etməklə və hissələrə bölüb sonra yenidən birləşdirməklə yadda qalan şəkildə öyrətmək olar.

Sözü tələffüz etmək

Sözü öyrənərkən tələffüz edəndə şagirdlərin söz daha uzun müddət yaddaşlarında qalır və sözü görəndə yaxud eşidəndə daha aydın ayırd edə bilirlər.

Sözle şagird tez-tez qarşılasa bu zaman söz daha yaxşı yadda qalır. Stahlın fikrinə, şagirdlər sözü sadəcə öyrənərkən yox dəfələrlə müxtəlif kontekstlərdə görsələr uzun müddət yaddaşlarında qalacaq.

Lüğətlərlə bağlı tapşırıqlar aşağıdakı qaydalar nəzərə alınaraq verilməlidir:

- Xüsusi mətnlər üçün sözün təlimatının verilməsi tələb olunandır.
- Sözləri çoxlu təkrarlamaq
- Sözləri uyğun kontekstlərdə öyrənmək daha səmərəlidir.
- Lüğət öyrənərkən aktiv şəkildə tapşırıqla üzərində işləmək lazımdır.
- Kompüter və digər texnologiyalar lüğət öyrədərkən çox yardımçı olur.
- Lüğət öyrədərkən sadəcə bir metoddan istifadə etmək effektiv olmayacaq.

Bəzən şagirdlər tapşırığın təlimat hissəsini başa düşmür və bu tapşırığın səmərəsiz olmasına gətirib çıxardır. Bu halın baş verməməsi üçün müəllim tapşırıqda uşaqlara nə etməli olduqlarını aydın şəkildə izah etməli və başa düşdükələrindən əmin olmalıdır.

Lüğət öyrədərkən müəllim şagirdlərlə bəzi oyunlardan istifadə edərək onların motivasyonunu artıra bilər. Məsələn Lüğət Yarışı oyunu olduqca maraqlıdır. Bu oyunda hər şagirdə lüğətdə tapması üçün müəyyən sözlər verilir və şagirdlər bu sözlərin mənasını yazmalıdırlar. Birinci bütün sözləri yazan şagird oyunu qazanır. Digər şagirdlərə isə tapdıqları sözü cümlələrdə tapşırığı vermək olar. Əgər bir neçə söz tapılıbsa bu sözlərdən hekayə düzəltmələrini istəmək olar. Bu növ oyunlar şagirdlərə lüğətdən istifadəni öyrədir. Oyunun bir hissəsi isə şagirdlərin tapdıqları sözlərdə ön və son şəkilçiləri və sözün kökünün ayırd etməsidir. Təbii ki, əvvəlcə şagirdlər ön və son şəkilçiləri və sözün kökünün nə olduğunu bilməlidirlər. Verilmiş vaxt ərzində ən çox şəkilçi ayıran şagirdi mükafatlandırmaq olar. Bu növ oyunları sözləri də-

yişdirməklə tez-tez oynamaq olar. Bu oyunlar vasitəsilə həm şagirdlər sözləri daha yaxşı və yadda qalan şəkildə öyrənir, həm də dərs prosesi maraqlı keçir.

Aşağıda sözlərin mənasını öyrədərkən istifadə olunan üsullar vardır:

- Sözü öyrədərkən əl hərəkətləri və ya jestlərdən istifadə etmək.
- Sözü təqdim etmək üçün şəkillərdən istifadə.
- Sözü lövhədə yazmaq və hər bəhər ucadan oxumaq.
- Mümkündürsə səhnə avadanlıqlarından istifadə etmək.
- Sözlərin mənasını təyin edib onu sadə cümlələrdə işlətmək.
- Sözlə oxşar sözlər göstərərək onları bir-birindən ayırd etməyi öyrətmək və onları müqayisə edib kontekstdə işlətmək.
- Sözlərin antonimini işlədərək əks mənalı sözlər göstərmək.
- Şagirdlərə yeni sözləri bir neçə cümlədə işlətməyi tapşırmaq.

Şagirdlərlə müzakirə edərək bir-biri ilə bağlı sözlərin sxemini düzəltmək. Dildə yeni bir məfhumun istənilən vaxt yaranması mümkündür və bununla əlaqədar olaraq da, dildə yeni söz istənilən inkişaf mərhələsində yarana bilər. Dildə yeni sözlərin yaranması bir çox hallarda müəyyən dilçi alimlərin, ədiblərin adı ilə bağlı ola bilər. C.Çoser, V.Şekspir, T.Braun kimi görkəmli şəxslər ingilis dilinə bir çox sözlər gətirmişdir. T.Braun “*Vulgar Errors*” (“Vulqar səhvlər”) adlı əsərində xeyli miqdarda dil üçün yeni olan sözlərdən istifadə etmişdir (*hallucination, vertible, retrogression etc.*).

Söz yaradıcılığı dildə əsasən 4 formada həyata keçirilir;

1. Söz kökünə şəkilçilər artırmaqla;
2. Söz kökünə söz artırmaqla;
3. Sözlərin bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə ;
4. Sözlə yeni məna verməklə.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı hesabına dilin zənginləşməsi əksər hallarda dilin öz bazası hesabına həyata keçirilir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı demək olar ki, bir çox dillərdə müşahidə olunur. Lakin hər bir dilin öz qrammatik quruluşu olduğu

üçün, bu hal özünü müxtəlif formalarda göstərir. A.Axundov yazır ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkilçilər olduğundan söz yaradıcılığı müxtəlif formalarda müşahidə olunur [16, 63]:

- 1) ön şəkilçili;
- 2) son şəkilçili;
- 3) iç şəkilçili.

İşlənmə tezliyinə görə şəkilçilər adətən 3 qrupa bölünür:

1. çox məhsuldar şəkilçilər;
2. məhsuldar və ya yarı-məhsuldar şəkilçilər;
3. məhsuldar olmayan şəkilçilər [14, 42].

Ən məhsuldar ön şəkilçilərə daxildir; *de* - (*decontaminate* - deqazasiya etmək), *re* - (*rethink* - yenidən düşünmək), *pre* - (*prefabricate* - öncədən hazırlamaq), *non* - (*non-operational* - işləməyən), *un* - (*unfair* - ədalətsiz), *anti* - (*antibiotic* - antibiotik).

Ən məhsuldar və səmərəli isim formalaşdırıcı suffikslərə *-ing*, *-ness*, *-er* kimi şəkilçilər daxildir. Bundan əlavə *-ation* (*automation* - avtomatlaşdırma), *-ee* (*evacuee* - evakusiya olunan insan), *-ism* (*racialism* - irqçilik), *-ist* (*sociologist* - sosioloq), *-or* (*reactor* - reaktor), *-ance\ence* (*attendance* - davamiyyət), *-ics* (*cybernetics* - kibernetika) və s. kimi isim düzəldən aktiv şəkilçilər də vardır.

Müasir ingilis dilinin morfoloji imkanları feillər üçün elə də zəngin deyildir. Beləki, dildə feil düzəldən şəkilçilərə az rast gəlinir. Feil yaradan şəkilçilərə *-ate* (*complicate* - mürəkkəbləşdirmək, *dominate* - hakimlik etmək), *-en* (*blacken* - qaralmaq, *soften* - yumşalmaq), *-ify* (*justify* - haqq qazandırmaq, *identify* - müəyyənləşdirmək), *-ise/ize* (*industrialize* - sənayeləşdirmək, *formalize* - rəsmiləşdirmək) kimi bir neçə azsaylı şəkilçilər daxildir.

Bunlarla yanaşı, müasir ingilis dilinin məhsuldar (*-ed*, *-ic*, *-ish*, *-y* və s.), və qeyri-məhsuldar (*-all*, *-ial*, *-ual*, *-ve*, *-ancy* və s.) sifət formalaşdırıcı şəkilçiləri də mövcuddur. Ümumən götürdükdə isə müasir ingilis dilində 32 məhsuldar suffiks mövcuddur.

İngilis dilində mövcud olan şəkilçilər funksional (*functional affixes*), yəni qrammatik funksiya daşıyan və leksik (*derivational affixes*), yəni söz düzəldən

şəkilçilər olmaqla qruplaşdırılır. Funksional şəkilçilərə cəm şəkilçisi -s, dərəcə şəkilçisi -er, -est, keçmiş zaman şəkilçisi -ed, indiki zamanda üçüncü şəxsin təkini formalaşdırmaq üçün istifadə olunan -s şəkilçisi və bir sıra belə şəkilçilər daxildir. Leksik şəkilçilərə gəldikdə isə bu şəkilçilər dildə üstünlük təşkil edirlər və bir çox hallarda nitq hisslərini formalaşdıran şəkilçilər kimi tanınırlar.

Suffikslərin təsnifatı və söz yaradıcılığındakı rolu. Suffikslər leksik - qrammatik xarakterinə görə təsnif oluna bilər. Bu klassifikasiyaya əsasən suffiksləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilərik:

a) Feil köklərindən müxtəlif sözlər düzəldən son şəkilçilər (*deverbal suffixes*), məsələn, -er (*learner*), -ing (*reading*), -ment (*agreement*), -able (*suitable*) və s.

b) İsim köklərindən müxtəlif sözlər düzəldən son şəkilçilər (*denominal suffixes*), məsələn, -less (*careless*), -ish (*childish*), -ful (*mouthful*), -some (*troublesome*) və s.

c) Sifət köklərindən müxtəlif sözlər düzəldən son şəkilçilər, məsələn, -en (*harden*), -ly (*daily*), -ish (*reddish*), -ness (*brightness*) və s.

Son şəkilçilər formalaşdırdıqları sözlərin semantik mənasına uyğun olaraq da təsnif oluna bilərlər. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq şəkilçilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) İcrasını bildirən suffikslər, -er (*baker, dancer*), -ant (*assistant, defendant*).

b) Milliyyət bildirən suffikslər, -an (*Elizabethan*), -ian (*Arabian*), -ese (*Chinese, Japanese*) və s.

c) Kütləvilik ifadə edən suffikslər, -age (*freightage*), -dom (*officialdom*), -ery (*peasantry*) və s.

ç) Kiçiltmə üçün istifadə olunan suffikslər, -ie (*birdie*), -let (*cloudlet*), -ling (*squireling*) və s. [14, 24].

Suffikslər dildə hibrid sözlərin formalaşmasında da aktiv iştirak edirlər. Hibrid sözlər iki bazada formalaşırlar:

a) alınma kök ilə milli mənşəli şəkilçinin birləşməsi ilə. Məsələn, *colourful* sözündəki “*colour*” fransız mənşəli, -ful şəkilçisi isə milli mənşəlidir.

b) Dilin öz kökünə alınma şəkilçi artırmaqla. *Drinkable, joyous, shepherdess* və s. kimi sözlərdə isə sözün kökü ingilis dilinə məxsus, şəkilçilər isə digər ikinci bir dilə məxsus şəkilçilərdir.

Ön şəkilçilərin təsnifi və söz yaradıcılığında rolu. Müasir ingilis dilində təxminən 51 ön şəkilçi mövcuddur. Prefiksial şəkilçilərin formalaşdırıldığı sözlərin böyük bir qismini feillər təşkil edir. Beləki, ön şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlərin təxminən 42,5%-ni feillər, 33,5 %-ni sifətlər, 22,4 %-ni isə isimlər təşkil edir. Nümunələrə nəzər salaq [1, 40]:

a) Önşəkilçili feillər: *to enrich* (zənginləşdirmək), *to disagree* (narazı olmaq), *to undergo* (dözmək, məruz qalmaq) və s;

b) Önşəkilçili sifətlər: *biannual* (ikiillik), *uneasy* (qəliz), *super-human* (fenomenal) və s.

c) Önşəkilçili isimlər: *ex-champion* (eks-qalib, əvvəlki qalib), *co-author* (müştərək müəllif), *disharmony* (uyumsuzluq), *subcommitte* (komissiya) və s.

Suffikslər kimi prefikslər də müəyyən meyarlara görə xarakterizə olunurlar. Diaxronik cəhətdən milli və alınma ön şəkilçilər olaraq qruplaşdırılırlar. Sinxronik cəhətdən təsnifat isə daha geniş anlayışdır. Sinxronik cəhətdən ön şəkilçilər aşağıdakı meyarlar əsasında qruplaşdırılır:

1) Leksik-qrammatik xarakterinə görə feillərə artırılan (*deverbal-overdo, outstay*), isimlərə artırılaraq bilən (*denominal - unbutton, ex-president*) və sifətlərə artırılaraq bilən (*deadjectivial - uneasy, biannual*) olaraq;

2) Semantik cəhətdən təkmənalı və çəxmənalı olaraq;

3) İfadə etdiyi mənaya uyğun olaraq;

a) neqativ mənəli: *-un (ungreatful), -non (non - politician), -dis (disloyal), a- (amoral)* və s.

b) geri dönüş ifadə edən : *un- (unleash), de- (decentralize), dis- (disconnect)* və s.

c) əksiklik, narazılıq ifadə edən: *mis- (miscalculate), mal- (malfunction), pseudo- (pseudo-scientific)* və s.

d) sıra, vaxt ifadə edən: *fore- (foretell), pre- (pre - war), post- (post - war), ex- (ex - president).*

e) təkrar ifadə edən: *re-* (*rebuild*).

f) yer ifadə edən: *super-* (*super - structure*), *su -* (*subway*), *inter-* (*inter - continental*), *trans-* (*trans -atlantic*) və s.

Müasir ingilis dilində həm dilin özünə məxsus olan, həm də alınma sonluq şəkilçilərinə rast gəlmək mümkündür. Yerli mənşəli şəkilçilərə *-ness*, *-ish*, *-dom* kimi bir sıra şəkilçilər, alınma şəkilçilərə isə *-ation*, *-ment*, *-able* kimi şəkilçilər daxildir. Milli mənşəli son şəkilçilərin əksəriyyəti Qədim ingilis dilində müstəqil mənalı sözlər kimi istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə bu sözlərin bəziləri öz leksik mənalərini itirərək suffikslərə çevrilmişdir. Qədim ingilis dilində *dom* müstəqil mənalı söz olmuş və “mühakimə, həbs” mənalərini ifadə etmişdir. *Hood* sözü “vəziyyət, şərait” mənasında istifadə olunmuşdur.

Morfoloji yolla söz yaratmağın ən üstün cəhəti onun digər formalara nisbətən daha rəngarəng olmasıdır. Belə ki, eyni bir söz kökünə birdən daha çox müxtəlif şəkilçi artırmaqla yeni sözlər düzəltmək mümkündür. Nümunəyə nəzər salaraq bunu daha aydın görə bilərik. *Fool* (səfehlik etmək) sözünə müxtəlif şəkilçilər artırıla bilər; *fool-foolish* (səfeh), *foolishness* (səfehlik etmək), *foolery* (təlxəklik), *foolishly* (səfehçəsinə). *Foolishness* sözü sübut edir ki, bu və ya digər hər hansı bir sözə birdən daha çox leksik şəkilçi artırıla bilər. Bu tendensiya bizə imkan verir ki, dildə mövcud olan sözlərdən söz yaradıcılığında bir yox, bir neçə dəfə istifadə edək.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı zamanı bir əsasla yeni bir əsas artırılaraq yeni, vahid məna ifadə edən söz yaranır. Sintaktik yolla yaradılan sözlər dilçilikdə mürəkkəb sözlər (*compound words*) olaraq adlandırılır. Mürəkkəb sözlərin semantik bütünlüyü bir çox hallarda idiomatik xarakter daşıyır. Belə ki, yaranan yeni sözün mənası ona daxil olan elementlərin mənası ilə hər zaman sıx əlaqədə olmur. Məsələn, *blackboard* (lövhə) sözü *black* (qara) və *board* (taxta) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, qara olan hər taxta parçası lövhə hesab oluna bilər [14, 53].

“*A chatter-box*” sözünə nəzər saldıqda görürük ki, bu sözün elementlərinin ifadə etdiyi məna ilə yaratdığı məna arasında ciddi fərqi olduğunu görürük. Bu sözün tərkibində qutu (*box*) sözü olsa da, onun mənası əhəmiyyətsiz danışan, boş -

boğaz deməkdir. Bununla yanaşı, dildə hər iki elementin mənasını daşıyan mürəkkəb sözlər də mövcuddur. *Seaman* (dənizçi), *airman* (pilot, aviator), *aircraft* (aviasiya), *airship* (dirijabl, hava gəmisi), *spaceman* (astronavt), *spacecraft* (kosmos), *spaceship* (kosmik gəmi) və s. kimi sözlərdə biz hər iki elementin öz mənasını saxlayaraq yeni bir məna yaratdığını görürük.

Müasir ingilis dilində sadə söz kimi bilinən sözlərin bir çoxu bir vaxtlar mürəkkəb sözlər olmuşdur. Qədim ingilis dilində *wifman* (*wif*+*man*) sözü mürəkkəb söz olsa da, hal-hazırda *woman* (qadın) formasında sadə söz kimi dildə fəaliyyət göstərir. Həmçinin *windaga* (*wind*+*aga*) sözü də Qədim ingilis dilində mürəkkəb söz olmuşdur. Lakin müasir ingilis dilində bu söz sadə söz olan *window* sözü kimi istifadə olunur. Müasir dilçilikdə belə tendensiya “Gizli mürəkkəb sözlər” (*“Hidden compounds”*) kimi qiymətləndirilir [14, 54].

Mürəkkəb sözün formalaşması üçün ən əsas meyar sözü formalaşdıran sözlərin leksik mənasının olmasıdır. Lakin müasir ingilis dilində hal-hazırda elə mürəkkəb sözlər var ki, onların elementlərindən biri mənasını qismən itirmişdir. Bunlara daxildir:

- *Man* - bu element ən aktiv iştirak edən elementlərdəndir : *chairman* (sədr), *clergyman* (ruhani), *postman* (poçtalyon), *horseman* (minici), *seaman* (dənizçi) və s.

- *like*; *manlike* (kişi kimi), *ladylike* (qadınsayağı), *gentlemanlike* (nəzakətli), *suchlike* (bu kimi, bu cür) və s.

- *Worthy* - *noteworthy* (diqqətəlayiq), *praiseworthy* (tərifəlayiq), *trustworthy* (etibarlı) və s.

Mürəkkəb sözlərin hansı üsullarla formalaşdırılması hər zaman mübahisəli məsələ olmuşdur. E.Nida qeyd edir ki, mürəkkəb sözlərin formalaşma üsulları 3 tipdə olur:

- 1) fonoloji;
- 2) morfoloji;
- 3) sintaktik.

A.İ.Smirnitskiyə görə mürəkkəb sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. xüsusi morfemlə bağlanan mürəkkəb sözlər: “o” morfemi ilə (Anglo- Saxon, *speedometer*, *galvanometr* və s.), “s” morfemi ilə (*statesman*, *tradesman*, *heartsease* və s.).

2. Heç bir morfemlə bağlanmayan mürəkkəb sözlər: iki sifətin birləşməsindən yaranan (*light-blue*), *pinkish-red* və s.), isim və sifətin birləşməsindən yaranan (*ice-cold*, *star-bright*, *home-sick* və s.), sifət, say və isim birləşməsindən yaranan (*light-hour*, *five-year* və s.), isim, sifət, zərf kökünə “-ed,-en” şəkilçilərini artırmaqla (*blood-stained*, *god-forsaken*, *short-sighted* və s.) və s.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti onun elementlərinin birləşərkən vahid bir leksik mənanı ifadə etməsidir. Bununla əlaqədar olaraq kontekstin köməyiylə yeni anlayışlar formalaşır. Bunu biz nümunələri nəzərdən keçirərək daha aydın görə bilərik:

1. isim və feilin birləşməsindən (*to henpeck*, *to waylay* və s.), isim və isim birləşməsindən *homestead*, *mouthpiece*, *apple-tree* və s.), sifət və isim birləşməsindən (*blackberry*, *goldsmith* və s.).

2. dini dünya görüşünün dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq da müəyyən sözlər dildə sıradan çıxmış və əvəzinə yeni anlayışlar daxil olmuşdur. “Tiber, blot” sözləri müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində istifadə olunmur. Bu sözlərin əvəzinə “qurban vermək” mənasını ifadə edən “sacrifice” sözü istifadə olunur.

3. daxili sintaks yolu ilə də mürəkkəb sözlər yarana bilər: *well-meaning*, *out-of-way*, *well-to-do* və s.

2.2 Tədrisin orta mərhələsində söz ehtiyatının artırılması istiqamətləri və üsulları.

Yeni sözlərin və bəzi məlumatların mənasını sinifə aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı strategiyalardan istifadə olunur:

1.Təriflər

Öyrədilən dildə təriflər asan təxmin olunan sözlərlə verilərsə çox faydalı ola bilər. Bu istiqamətdə müəllimlər və şagirdlər daha etibarlı və original lüğətlərə müraciət edə bilərlər.

2.Kontekstdə özünü müəyyən etmək

Kontekst vəziyyəti aydınlaşdırır və bu da yeni sözün mənasını işıqlandırır. Bu üsul vaxta qənaət edir, intensiv oxu vərdişi və daha yaxşı anlaşmanı inkişaf etdirir.

3.Antonimlər və sinonimlər

Bir cüt ziddiyyətli sözdən birinin mənası başa düşüldüyü zaman, digərinin mənası da asanlıqla başa düşülə bilər. Bu, şagirdin sözün müxtəlif çalarlarını anlamasına

kömək edir. Əgər şagirdlər sinonimi öyrədilən sözdən yaxşı bilirlərsə bu onlara sözün müxtəlif çalarlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcək. Sinonimlər şagirdlərin söz ehtiyatlarının zənginləşməsində və alternative söz bazalarının olmasında rolu böyükdür. . Sinonim və antonimləri aşağıdakı üsulla şagirdlərə təqdim etmək olar:

Söz	Sinonim	Antonim	Nümunə cümlələr
big	large	small	He has a big house in California. She has a small apartment in Manhattan.
difficult	hard	easy	The test was very difficult. I think riding a bike is easy.
new	recent	used	I bought a recent book. She drives a used car.
clean	tidy	dirty	He keeps his house tidy. The car is dirty and needs to be washed.

safe	secure	dangerous	The money is secure in the bank. Walking through downtown at midnight is dangerous.
friendly	outgoing	unfriendly	Tom is outgoing with everyone. There are many unfriendly people in this town.
good	great	bad	That's a great idea! He's a bad tennis player.
cheap	inexpensive	expensive	Homes are inexpensive at the moment. That car is very expensive.
interesting	fascinating	boring	That's a fascinating story. That TV show is boring.
quiet	still	noisy	It's nice and still in this room. The children are very noisy today.

Aşağıdakı cədvəldə zərflərdən ibarət antonim və sinonimlər verilmişdir.

Söz	Sinonim	Antonim	Nümunə cümlələr
fast	quickly	Slowly	He drives very quickly. I slowly walked through the park.
carefully	cautiously	Carelessly	Tim walked cautiously through the room checking everything. Those who drive carelessly will probably have an accident.
always	all the time	never	She eats lunch at her desk all the time. She never goes to the dentist.
seriously	thoughtfully	Thoughtlessly	He thoughtfully answered the question. She speaks about her private life thoughtlessly.
colorfully	plainly	Brightly	She painted the picture plainly. He brightly spoke about his adventures.

4.Səhnələşdirmək

Bu metodu çox asanlıqla həyata keçirmək olar. Uşaqlar səhnələşdirməni çox sevirlər və bu yolla daha asan öyrənirlər. Eyni zamanda bir çox situasiyalar səhnələşdirilə bilər.

5.Realizm

Real obyektlər və ya real obyektlərin modelləri mənanı göstərməkdə çox effektivdir, lakin bir müəllim praktik olmalıdır amma gərəkdiyindən artıq dərəcədə yox.

6.Seriyalar, Sistemlər

Tanınmış seriyaların bir hissəsini təşkil edən ilin ayları, həftənin günləri, günün hissələri, ilin mövsümləri, sıra nömrələri, əsas ədədlər və s. seriyada düzgün sıraya yerləşdirildikdə sözlərin mənası aydın şəkildə aydınlaşdırıla bilər.

7.Sözlərin hissələri

Mürəkkəb sözlərin hissələrinə sözlərin özündən daha çox rast gəlinə bilər. Ümumiyyətlə bu cür sözləri onların tərkib hissələrinə ayırmaq mənasını daha da inkişaf etdirir.

8. Təsviri cümlələr

Bir çox sözlər onların istifadəsinə dair müxtəlif məhdudiyyətlərə malikdir. Bu məhdudiyyətlərin sisteməlik təsvirləri və idiomatik istifadələri tədrisdə çox təsirli ola bilər. Sözdən istifadənin müxtəlifliyini aydınlaşdırmaq üçün müvafiq nümunələr vermək daha yaxşıdır.

9. Sözü oxumaq

Sözləri yüksək səslə oxumaq da çox faydalıdır. Şagird söz ilə tanış olur və onların tələffüzü inkişaf edir.

10. Sözü yazmaq

Əsas məqsəd oxumaq olsa da şagirdlər eyni zamanda sözü yazmalıdırlar. Yazar-kən uşaqlar sözləri qrammatik cəhətdən analiz edir və hansı nitq hissəsinə aid olduğunu aydınlaşdırırlar.

11. Diqqətin dəyişdirilməsi

Bu təcrübəyə əsasən, müəllim təsviri və ya sözün istifadəsi ilə bağlı oxu vasitəsilə kontekst təqdim edir. Şagirdlərdən diqqətlərini çəkən bir münasibət və ya baxış nöqtəsinə diqqət yetirmələri və onun üzərində düşünmələri tələb olunur.

12. Xüsusi növ sözlər üçün strategiya

Xüsusi texnika və ya yuxarıda göstərilən texnikanın xüsusi kombinasiyası müəyyən söz qrupları üçün tətbiq oluna bilər.

13. Öyrənilməsi asan olan sözlər

Məlum olduğu kimi sözlərin formalarında oxşarlıq vardır. Şagirdlərə sözlər danışmaq və yazmaqdan daha çox oxumaq və dinləmək üçün öyrədilməlidir.

14. Normal çətinliyi olan sözlər

Normal çətinliyi olan sözləri ən yaxşı yemək, geyim, idman, iş və s. kimi kontekstlərdə öyrətməkdir. Öyrəniləcək sözləri əks etdirən əlaqəli kontekstdən istifadə etməyin üstünlükləri var. Əlavə sözlər əlaqəli kontekstdə seçilmişlərə alternativ kimi tədris edilə bilər.

15. Çətin sözlər

Bəzi sözlər və sözlər qrupları vardır ki, anlamaq çətindir. Hər bir halda bu sözlər xüsusi problemlər üçün təyin olunan strategiya ilə xüsusi problemlər kimi tədris edilməlidir.

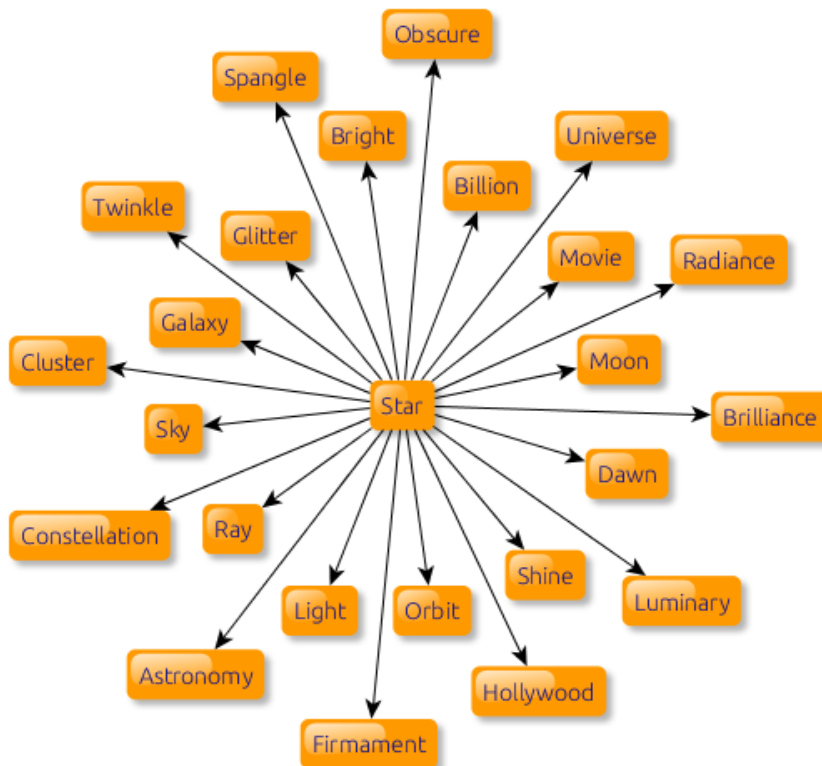
16. Şəkil üzrə fərqi tapmaq

Bu üsulla şagird iki şəkil arasında fərqləri tapıb söyləyir və bu yolla çoxlu yeni sözlər öyrənir.

17. Klaster üsulu

Bu üsuldən şagirdlərin dərslərin əvvəlində hansı sözləri bildikləri və dərslərin sonunda hansı sözləri öyrəndiklərini bilmək üçün istifadə edilir. Bu üsuldən istifadə şagirdlərin sərbəst düşünmələrinə şərait yaradır və lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

18. Auksion üsulu

Auksiona başlamadan öncə müəllim şagirdləri auksionun keçirilmə qaydaları ilə tanış edir. Bu üsul şagirdlərin dinləmə, təhlil etmə və müxtəlif prosesləri müəyyən etmə qabiliyyətlərini inkişaf elətdirir. Müəllim hər hansı bir əşya və ya hadisənin adını çəkir. Şagirdlər hər biri bu əşya haqqında fikirlərini söyləyir. Fikir söyləmək üçün 3-ə qədər sayılır. Əgər 3-dən sonra heç bir xüsusiyyət söylənməzsə əşya “sa-tılmış” hesab olunur.

Misal:

M.: “Paper” sözünün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

Ş.: Müxtəlif rənglərdə olur. Yazmaq üçün istifadə olunur. Müxtəlif formalarda olur. Ağacdən hazırlanır.

M.: Ağacdən hazırlanır bir, Ağacdən hazırlanır iki və s

Ş.: Asanlıqla yanır.

M.: Asanlıqla yanır bir, Asanlıqla yanır iki, Asanlıqla yanır üç və s. [20, p.1-8].

Müəllimlər, Alise Robston tərəfindən aktiv danışma və aktiv dinləmə fəaliyyətlərinin şagirdlərin söz öyrənmələrinə kömək etmək üçün təklif etdiyi aşağıdakı strategiyaları da istifadə edə bilirlər:

Oxumaq keçidləri – şagirdlərə lüğət sözlərini aktiv dinləmək üçün hazırlamaq üçün müəllimlər sadədən mürəkkəbə doğru söz və lüğət bacarıqlarını gücləndirmək üçün oxuma keçidlərindən istifadə edə bilirlər. Buraya müxtəlif sətirldən abzaslar, kiçik hekayələr və s. aid ola bilər.

Şagirdlərin oxu materialını seçməsi – şagirdlərə ən azı 10 sözü tərifi ilə yazmaq tapşırığı verərək öz oxu materialını seçməyə imkan vermək, onlara lüğət portfelini tərtib etməyə kömək edəcəkdir.

Yardımcı texnologiya, istinadlar və resurslardan istifadə etmək - hər hansı bir lüğət təcrübəsi ilə, şagirdlər köməkçi texnologiya və ya istinad vasitəsilə sözləri lüğətdə axtarmalı və mənasını təyin etməlidirlər.

Söz hissələrini öyrətmək – aktiv bir dinləmə, şagirdlərə sözləri hissələrə bölərək mənalарının necə qurulduğunu öyrədəcək.

Robert Marzano şagirdləri və tələbələri müşahidə etmək üçün saatlarını sərf etmişdir. Bir təhsil tədqiqatçısı və müəllim olaraq, o vurğulayır ki, bütün məzmun sahələrində birbaşa lüğət təlimatı vacibdir və altı addım təklif etmişdir:

Birinci addım: Müəllim yeni sözü izah edir, sadəcə təriflərini oxumaqla kifayətlənmir. (şagirdlərin əvvəlki biliklərinə toxunulur).

İkinci addım: Şagirdlər yeni sözləri öz sözləri ilə (sözlü və ya yazılı şəkildə) yenisindən izah edirlər.

Üçüncü addım: Şagirdlərdən sözün qeyri-lingvistik təsvirini (şəkil və ya simvolik təqdimat vasitəsilə) yaratmalarını istəmək lazımdır.

Dördüncü addım: Şagirdlər yeni söz biliklərini dərinləşdirmək (sözləri müqayisə etmək, terminləri təsvir etmək, öz metaforlarını yazmaq) ilə məşğul olur.

Beşinci addım: Şagirdlər yeni sözü müzakirə edirlər (cüt-cüt, parta yoldaşları).

Altıncı addım: Tələbələr mütəmadi olaraq yeni sözləri təkrar etmək üçün oyunlar oynayır.

Marzanonun altı addımları yeni sözlərin öyrənilməsi üçün inqilabi bir iş görür: Şagirdlər əylənirlər. Şagirdlər düşünür, danışır, tətbiq edir və yeni sözlərlə oynayır-lar [16, p.1-13].

Aşağıdakı tövsiyələr lüğət öyrədərkən müəllimlər üçün çox yardımçı ola bilər:

- Poster layihələrində şəkillərlə mövzuya əsaslanan vizual layihələr yaradın və hər obykti qeyd edin. Xoşladığınız mövzuları məsələn moda, heyvanlar, idman və s. istifadə edin.
- İnternetdə və kitabxanada söz oyunları, fəaliyyətlər və lüğətlə bağlı çalışmalar axtarın.
- Krossvord, viktorina və söz tapmaq kitablarını alın.
- Bir dəftərə onları maraqlandıran və ya başa düşmədikləri sözləri yazın.
- Tək sözlər və ya ifadələrin kartlarını yaradın.
- Əlifbanı, nömrələri, əsas rəngləri və şəkilləri gündəlik olaraq görə biləcəkləri bir yerdə yerləşdirin.
- İşdə, məktəbdə və evdə gündəlik istifadə etdikləri sözlərlə onları tanış edin.
- Şagirdlərdən bilmədiyi bir sözü yazmağı istəyin.
- Bir qrammatik kitab alın və tez-tez ona müraciət edin.
- Sözlərin vizual tanınması üçün audio və ya video dərslərindən istifadə edin.

Lüğət öyrədən pedaqoqdan daim tədris, araşdırma və tədqiqat aparmaq kimi keyfiyyətlər tələb olunur.

Lüğəti öyrədərkən sözü eşitmək, vizual obyektləri görmək və yazılmış sözlərin arasındakı əlaqə əsas götürülürsə videolardan istifadə çox məsləhətlidir. Şagirlərin söz bilikləri yalnız yeni sözü işlətmək məcburiyyəti olduqda və praktiki vəziyyətlərdə genişlənə bilər. Əlifba, rənglər, saylar və şəkillər, qrammatikanın sahələri, saitlər, samitlər, zamanlar da həmçinin qiymətli təlimlərdir.

Gündəlik həyatdakı obyektlərin və vəziyyətlərin uğurlu şəkildə müxtəlifliyini vurğulayaraq, mövzu əsaslı dərslər tədris olunmalıdır. Müəllimlərin diqqət mərkəzində şagirdləri ətrafdakı bütün gündəlik vizual məqalələrlə tanış etmək olmalıdır. Video dərslər parlaq və qalın şəkillərin böyük bir sırasılə sözlərin müşayiəti ilə təqdim olunur.

Söz öyrədərkən, maraq və həyəcan səviyyəsini yüksək tutmaq üçün yaradıcılığı mümkün qədər ilhamlandırmaq lazımdır. Rənglərdən, rəqəmlərdən, şəkillərdən və hərflərdən istifadə edərək şagirdlərin rəngli küçə nişanları, plakatlar, reklam vərəqləri, jurnal qapaqları, təqvimlər, hava proqnozları, qəzet başlıqları və xəbər təqdimatları yaratmaları dərslə maraqlarını artıracaqdır. Yazılı, yaradıcı bir layihə daha sonra şifahi təqdimat kimi verilə və sinif tərəfdən müzakirə oluna bilər.

Lüğəti anlama və yadda saxlama yollarının müəyyənləşdirilməsi

Şagirdlərin öyrəndiklərini başa düşüb düşmədiklərini necə bilmək olar? Lüğəti necə bildiklərini sınamaq üçün istifadə edilən bir neçə üsul vardır. Şifahi və yazılı ünsiyyət zamanı, onların lüğət bilgilərinin necə olduğunu və digər şagirdlərlə müqayisədə hansı səviyyədə olduqlarını bilmək olar.

Sual vermək - kimə, niyə, nə vaxt, nə, harada və necə biliyin müəyyənləşdirilməsi üçün yaxşı suallardır. Şagirdlərin sözlərin anlayışını və mənasını anladıqlarını yoxlamaq üçün digər ümumi suallar da soruşmaq lazımdır. Bura keçmiş, indiki və gələcək zamanlara aid müxtəlif suallar aid ola bilər.

Şagirdlər insanlar, heyvanlar, yerlər və situasiyalar haqqında təsviredici cümlələr də yazı bilər. Lüğət öyrətmək yaradıcılıq, planlaşdırma və düşünmək tələb edir

Siniflə birlikdə sözü lövhədə yoxlamaq və nəzərdən keçirmək:

- Birinci sözü lövhədə yazaraq təqdim edin.
- Sözü göstərmək üçün bir şəkildən istifadə edin və bir hərəkət edin (əgər mümkündürsə).
- Sözü səsləndirin və yüksək səsle hərfbəhərf oxuyun.
- Sinifdə mövzuyla əlaqəli suallar verin. Şagirdlərin bu sözün necə işlədiyini, başqa sözlərlə necə uyğunlaşdığını və harda işləndiyini başa düşüb gəldiyini bilib bilmədiklərini müşahidə edin.
- Şagirdlər sözü yüksək səsle birlikdə hərfbəhərf söyləsinlər. Lövhədə yazılmış bir neçə cümləni də eyni qaydada tələffüz etsinlər.
- Yeni sözləri öyrədərkən lazım olan məqamlarda əyani vasitələrdən istifadə edin.
- Sözün tələffüzünün düzgün olduğundan əmin olun.
- Şagirdləri sözü yazıb yazdıqları kimi oxumaqlarına çalışın.
- Gör, tələffüz et, hərfbəhərf de və yaz.

Lüğətlər də həmçinin çox faydalıdır. Şagird özü hər şeyi edə bilər. Sadəcə olaraq bu prosesi izləmək lazımdır:

- Bir parça kağız üzərində sözləri yazın (adətən ondan artıq deyil). İki sütundan istifadə edin: biri öyrənilən söz üçün və biri isə ana dilində sözün tərcüməsi üçün.
- Şagirdin yalnız ana dilində tərcüməni görə bilməsi üçün kağız parçasını qatlayın.
- Bir başqa kağız parçası götürün və tərcümə olunan sözlərə uyğun yeni dildə sözlər yazın. Cavablara baxmayın.
- Sonda tərcümə olunan sözləri original sözlərlə müqayisə edin.

Şagirdlərin sözləri daim xatırlamaları və tez tapmaları üçün hər qrup üçün öz “söz çantası”nı düzəltmək lazımdır. Bunu hazırlamaq üçün iki böyük zərfə və karta

ehtiyac var. Zərfin birinin üzərinə 'Boş Söz Kartı' digərinə isə 'Sınıf Söz Çantası' yazılır. Kartdan balaca ölçüdə zolaqlar kəsilir və 'Boş Söz Kartı' zərfinə qoyulur. Hər sinifdən, "söz çantası" ndan cavabdeh olmaq üçün bir şagird seçilir. Həmin şagird yeni sözləri boş kartlara yazıb söz çantası zərfinə qoymalıdır. Əgər şagirdlər bunu etmərsə müəllim özü yeni sözləri hər dərsin sonunda söz çantasına qoymalıdır.

Şagirdlərin söz ehtiyatının artmasında oxunun rolu çox böyükdür. (Nagy və Anderson, 1984). Anderson (1996) hesab edir ki, şagirdə il ərzində hər gün iyir-mi yeni söz öyrətmək lazımdır. Şagirdin müstəqil oxuması sayəsində gündəlik hə-yatda danışdığı zamanı rastlaşmadığı və istifadə etmədiyi yeni sözlərlə tanış olur. Aşağıda lüğəti inkişaf etdirməyin asan və maraqlı üsulları təqdim olunur:

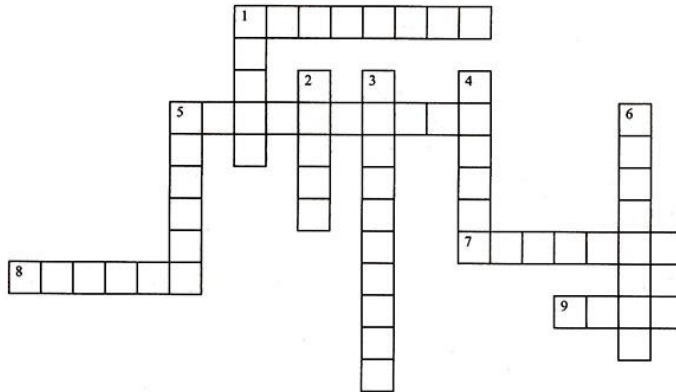
1. Oxumaq, oxumaq və oxumaq. Daha çox oxumaqla - xüsusilə romanlar və ədəbi əsərlər, eyni zamanda jurnal və qəzetlər - daha çox sözlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Yeni sözlər ortaya çıxdığı zaman, onları lüğətdə axtarib mənasını qeyd etmək olar. Oxumaq şagirdlərin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir, dünyagörüşlərini formalaşdırır və mədəniyyətini zənginləşdirir. Buna görə də kiçik yaşlardan uşaqlarda mütləq vərdişini formalaşdırmaq lazımdır. Oxumaq üçün imkan olmaqdıqda müxtəlif audio kitabları dinləmək olar.

2. Bir lüğət və ya sözlük tutun. İstədiyiniz versiyayı - çap, proqram və ya onlayn rejimində istifadə edə bilərsiniz. Yeni bir sözlə rastlaşdıqda, həm onun tələffüzünü, həm də mənasını lüğətdə axtarın. Bundan sonra, sözlükdə oxşar sözlər və ifadələr, onların antonim və sinonimlərini tapın və sözlər arasındakı nüansları öyrənin.

3. Gündəlik istifadə edin. Qarşılaşdığınız yeni sözləri bir vərəqə qeyd edin və günün sonunda onları gündəliyə qeyd edin. Bu üsulla eyni zamanda öyrəndiyiniz sözlərin sayını da biləcəksiz.

4. Tez-tez oyunlar oynayın. Sizə yeni mənalara və yeni sözlər tapmaqda kömək edən söz oyunları oynayın. Söz ehtiyatını artırmaq üçün oyunlar çox əyləncəli və-sitədir.

Söz oyunlarına krossvord, anagramlar, tez-tez yazmaq və s. kimi oyunlar aid ola bilər.

5. Söhbət edin. Ünsiyyətin söz ehtiyatının zənginləşməsində əvəzsiz rolu vardır. Başqaları ilə söhbət etmək yeni sözlər öyrənməyə kömək edəcək. Oxuyarkən olduğu kimi, yeni bir söz eşitdiyiniz zaman, onu daha sonra araşdırın və mənalarını öyrənin və sonra yeni sözü lüğətənizə əlavə edin. Müəllim evə hər hansı bir oxu materialı veribsə sinifdə diskussiya mühiti yaradaraq şagirdlərin fikirlərini bölüş-məsinə şərait yarada bilər.

Oyunların söz ehtiyatının zənginləşməsində rolu.

Bəzən oxumaq şagirdlər üçün sıxıcı və maraqsız gələ bilər. Sözlərin daha yadda qalan olması və şagirdlərin marağını artırmaq üçün oyunlardan istifadə etmək həmişə uğurlu alınır. Uşaqların bu zaman dərsə olan motivasiyaları artır. Söz ehtiyatının artması üçün bir çox oyunlar vardır:

1. İlk olaraq sinif iki qrupa bölünür. Hər qrupa səviyyələrindən asılı olaraq müxtəlif sayda cismlərin adları verilir. Şagirdlər hər başlığa uyğun 5 nümunə yazmalıdırlar.

Nümunələr:

- Beş nəqliyyat vasitəsinin adını yazın
- Beş sevinc emosiyasını ifadə edən söz yazın
- Beş varlı olmaq üçün yollar yazın

Daha sonra qrup rəhbəri kateqoriyanı oxuyur və birinci qrup uca səsle sözləri sadalayır. Daha sonra digər qrup bu üsulla sözləri sadalayır. Qruplara vaxt qoyulur. Daha tez bitirən qrup qalib olur.

2. Kateqoriya oyunu

Bu oyunu əsasən sözləri təkrar etmək oynayırlar. Müəllim bir kateqoriya seçir (heyvanlar, ölkələr, məktəb ləvazimatları, mətbəx əşyaları və s.). Cavab verə bilməyən şagird ayaq üstə qalır. Növbə ilə hər şagirdə bir kateqoriya verilir. Daha sonra ayaq üstə qalan şagirdə bir şans daha verilir cavab verə bilsə əyləşə bilər. Bu oyunu şagirdlər maraqla qarşılayırlar. Eyni zamanda hər hansısa bir mövzunun şagirdlərin necə bildiyini yoxlamaq üçün yaxşı oyundur.

3. Söz silmək oyunu

Şagirdlər iki komandaya bölünür. Lövhə iki hissəyə bölünür və hər iki tərəfə sözlər yazılır.(hər bir komandanın hər bir üzvü üçün). Sonra bir-bir komanda üzvləri lövhəyə gəlir və seçilmiş sözü tələffüz edir. Əgər sözü düzgün tələffüz edərsə söz

lövhədən silinir. Hansı komandanın sırasındakı sözlər daha tez silinərsə o komanda qalib gəlir. Bu oyunu başqa üsullarla da oynamaq olar. Məsələn yazılmış sözün mənasını izah etmək və ya səhv yazılmış sözü düzəltmək. Oyunu oynamazdan əvvəl şagirdlərlə sözlərin tələffüzünü təkrar etmək lazımdır.

Səssiz film oyunu

Bir qutuya kiçik vərəqlərə yazılmış müxtəlif sözlər yığılır. Sınıf iki qrupa bölünür.

Şagirdlər bir-bir lövhəyə gəlib qutudan söz seçirlər. Danışmadan müxtəlif hərəkət və jestlərlə sinifə həmin sözü izah edirlər. Sözü ilk tapan qrup bir xal qazanır. Sonunda ən çox xal qazanan qrup qalib gəlmiş olur.

Eskiz oyunu

Bu oyunda da bir qutuya müxtəlif sözlər yığılır. Şagirdlər iki qrupa bölünür. Hər

qrupdan bir şagird lövhəyə gəlir və qutudan seçdiyi sözün şəklini lövhədə çəkir.

Şagirdin yaratdığı rəsmə əsasən sözü tapan qrup xal qazanmış olur. Oyunun sonun-da ən çox xal qazanmış qrup qalib gəlir. [17]

Nəticə

Xarici dilin öyrənilməsi müxtəlif insanların bir-biri ilə ünsiyyət etməsinə, dilini öyrəndiyi xalqın mədəniyyəti ilə tanış olmağa zəmin yaradır. Təcrübəli bir dil müəllimi seçilmiş lüğətlərdən və müxtəlif dil öyrətmə üsullarından istifadə edə bilər. Bütün bunlar öyrənənlərin səviyyəsindən asılıdır. Bir ya iki gündə söz ehtiyatının möhkəmləndirilməsi və ya artırılması üçün heç bir vasitəsi və ya üsul yoxdur. Bir şagirdin söz bazası tədricən zənginləşdirilə bilər və hər zaman onlara yeni sözləri tapmağa, öyrənməyə və anlamağa maraq oyatmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, şagirdlərin söz ehtiyatı nə qədər geniş olsa ünsiyyətləri bir o qədər uğurlu olacaq. Yazı, oxu, dinləmə və danışmaq lüğəti möhkəmləndirən əsas vasitələrdir. Yeni sözləri şagirdlərə mənimsətmək zaman və səbr tələb edən bir prosessdir.

Gəldiyimiz nəticəyə əsasən, sözü öyrənmiş şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

- a) yeni sözü artıq bildiyi bir şeylə əlaqələndirməyi bacarmaq .
- b) yeni sözün bir neçə kontekstdə necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək. Şagirdlər sinif materiallarından nə qədər çox istifadə etsələr o qədər yaxşıdır.
- c) yeni sözün strukturunu kök və şəkilçiklərini müəyyənləşdirmək.

Eksperiment zamanı müşahidə etdik ki, şagirdlər ingilis dili öyrənərkən müxtəlif çətinliklərlə üzləşə bilirlər. Bu məqamda müəllim aparıcı qüvvədir. Şagirdlərin dərəcə marağını artırmaq onlara lazım olan tapşırıqları verərək danışıqlarını inkişaf etdirmək müəllimin üzərinə düşür. Araşdırmamız zamanı gördük ki yuxarı sinif şagirdlərinin söz ehtiyatını artırarkən oyunlardan istifadə etmək o qədər də uğurlu alınmadı. Əvəzində onlar sinonimlərdən, antonimlərdən, sözün mənasını izah etməklə müxtəlif və oxu materiallarından istifadə etməklə daha effektiv nəticə göstərdilər. Yuxarı sinif şagirdlərini dünyagörüş və söz ehtiyatları geniş olduğu üçün müxtəlif mətnləri oxumaq onlar üçün daha maraqlı idi. Əgər şagirdlər sözləri sistemli şəkildə öyrənsə daha çox müvəffəqiyyət qazanırlar. Tarixin bütün mərhələlərində yeni söz yarana, dilə daxil ola bilər. Bu birbaşa olaraq dilin cəmiyyətdəki funksiyaları ilə əlaqədardır.

Dilin funksiyaları haqqında müxtəlif dilçi alimlərin müxtəlif fikirləri mövcuddur. Bu fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- 1) insanları nəyəsə inandırmaq;
- 2) öz fikirlərimizi izah etmək;
- 3) hisslərimizi ifadə etmək;
- 4) digərləri ilə yaxşı (pis) ünsiyyətdə olmaq;
- 5) insanlara nəyisə təlqin etmək;
- 6) informasiya ötürmək və s.

İctimai hadisə hesab olunan dil heç vaxt sabit bir vəziyyətdə qalmır. Çünki dil cəmiyyətlə birbaşa əlaqədədir və elə buna görə də, cəmiyyət həyatında baş verən ən xırda dəyişiklik belə özünü dildə biruzə verir. Belə ki, müəyyən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq ya dilə yeni söz daxil olur, ya bir söz dilin aktiv fondundan çıxır, ya yeni məna qazanır, ya da öz mənasını itirir. Bütün bu dəyişikliklər dilin quruluşuna təsir göstərir. İngilis dili ilkin formalaşdığı dövrlərdə sintetik olmuş, lakin zaman keçdikcə, yəni orta əsrlərdə analitik dilə çevrilmişdir.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı konkret bir dövrün məhsulu olmayıb, əsrlər boyu inkişaf yolu keçmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ingilis dilində söz yaradıcılığının müxtəlif yolları formalaşmış inkişaf etmişdir. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları formalaşmışdır:

- 1) Sözü kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;
- 2) Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi;
- 3) Sözü bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni söz düzəldilməsi;
- 4) Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Sözə artırılan şəkilçilər özlərini üç formada özünü göstərir. Bunlara ön şəkilçilər (*prefix*), son şəkilçilər (*suffix*) və iç şəkilçilər (*infix*) daxildir. Dildə aktivlik dərəcəsinə görə sonluq şəkilçilər söz yaradıcılığında ən aktiv iştirak edən şəkilçilərdir. Ön şəkilçilər isə sonluq şəkilçilərinə nisbətən daha passivdirlər. İç şəkilçilərə dildə demək olar ki, nadirən rast gəlinir. İç şəkilçilərlə formalaşan sözlər sayca çox azdır. Şəkilçilər hesabına dilin zənginləşməsinin özünəməxsus üstünlükləri

vardır. Belə ki, şəkilçilərlə söz yaradıcılığı əksər hallarda dilin öz bazası əsasında həyata keçirilir. Bu da imkan verir ki, dil digər dillərlə inteqrasiya mühitində olarkən öz kimliyini itirməsin, eləcə də izolyasiya olunub inkişafdan geri qalmasın. Şəkilçilər hesabına söz yaradıcılığı həm daha məhsuldar, həm də daha rəngarəng olması ilə seçilir.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər. Biz müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin sintaktik yolla olan söz yaradıcılığında iştirak etdiyini müşahidə edirik. Həm isimlər (*nouns*), həm sifətlər (*adjectives*), həm də feillər (*verbs*) sintaktik yolla olan söz yaradıcılığında dominant söz ola bilər. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, sintaktik yolla yaranan sözlər müəyyən qruplara ayrılır: iki sözün birləşməsi ilə yarana sözlər, konversiya üsulu ilə yaranan sözlər. Konversiya üsulu ilə söz yaradıcılığının əsas xarakterik xüsusiyyəti sözün xarici quruluşunu dəyişmədən yeni məna ifadə edən söz yarada bilməsidir. Konversiya müəyyən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq həyata keçirilir. Konversiya üsülündə iştirak dərəcəsinə görə isimlər və feillər çoxluq təşkil edir. Lakin biz müəyyən dərəcədə digər nitq hissələrinə aid olan sözlərin də konversiya prosesində iştirak etdiyini görürük.

İngilis dilində söz yaradıcılığı birbaşa olaraq qrammatika ilə əlaqədardır. Bu səbəbdəndir ki, dilin söz yaradıcılığını tədqiq edərkən qrammatika ilə də olan əlaqələri nəzərə almaq lazımdır. Əlimizdə olan müəyyən mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, ilk qrammatikanı eramızdan əvvəl beşinci əsrdə Hindistanda Panini yazmışdır. Lakin bu fakt o demək deyil ki, Paniniyə qədər bəşər tarixi dillə bağlı olmayıb və söz hər hansı bir aspektdən tədqiq olunmayıb. Paninidən sonra dillə bağlı araşdırmalar Yunanıstanda davam etdirilmişdir. Bizans imperiyasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilçiliyin mərkəzi Roma olmuşdur və buradan da bu mədəniyyətərəblərə keçmişdir.

Dilin daimi inkişafını təmin etmək üçün bütün söz yaradıcılığı üsullarından balanslaşdırılmış formada istifadə etmək lazımdır. Çünki morfoloji yolla söz olan söz yaradıcılığına çox meyil etmək dilin digər dillərdən izolyasiya olmasına gətirib çıxara bilər. Bununla yanaşı, söz yaradıcılığı prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, dil

dillərin integrasiyası prosesində  z kimliyini, leksik-qrammatik quruluşunu qoruyub saxlaya bilsin.  ks halda dildə alınmaların, dialektlərin dildə yersiz çoxalmasını müşahidə edərik. Bu da dildə xaosla səbəb olar və dilin s lisliyini itirməsinə gətirib çıxara bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. 1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Təhsil Proqramı (Kurikulum). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013, 106 s.
2. Hacıyeva Ə. İngilis dilinin leksikologiyası. Elm və təhsil, Bakı, 2011, 244 s.
3. Musayev O.T. İngilis dilinin qrammatikası. Azərbaycan dövlət tədris – pedaqoji ədəbiyyatı. BBK. 46.2.2.1.2. M - 84. Maarif, Bakı, 1996, 540 s.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı, Mürtəcim, 2013, 420 s.
2. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Şəki Filialı, İngilis dilinin tədrisində aktiv və interaktiv təlim metodlarından istifadə qaydaları, Metodiki tövsiyyə, 2008, 45 s.
3. Əhmədova T., Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi, Bakı 1965.
4. Quliyeva Q., Rüstəmov X., Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifi üçün dərslik. Bakı: Kövsər, 2017, 216 s.
5. Qurbanov A., Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, Bakı 1964.

İngilis dilində

6. A.W. Frisby (1957), "Teaching English", The English Language Book Society and Longmans Green and Co., p.98.
7. Alternative formats for evaluating content area vocabulary understanding. Michele L. Simpson. Testing a student's full grasp of a concept requires some different vocabulary tests. Here are some approaches that are easy to use in the classroom. Journal of Reading (31: 1, October 1987), pp. 20_27.

8. Coady, J. (1997). L2 acquisition through extensive reading. In J. Coady and T. Huckin, (eds.). Secondary language vocabulary acquisition. (225-237). New York: Cambridge University Press.
9. Joseph M., Effective Vocabulary Teaching Strategies for the English for Academic Purposes Esl Classroom. MA TESOL Collection, 2011, 501 p.
10. International Journal of English Language, Department of Education, 2015, 106p.
11. Teaching and Learning Vocabulary: Bringing Research to Practice. Elfrieda H. Hiebert & Michael L. Kamil (Eds.), 2005, 273 p.
12. Michael F. Graves, The Vocabulary Book, New York: Teachers College Press, 2006, 185 p.
5. Akhmanova O. Word – Combination Theory and Method. MGU, 1974, 128 p.
6. Blokh Y. A Course In The Theoretical English Grammar. Moscow, 1983, 376 p.
7. Burlakova V.V. Contribution of English and American Linguists to the Theory of Phrase. Moscow, 1971. Is 67, 2015. Humanities and Social Sciences (HSS). 320 p.
8. Collins V.H. Right Word, Wrong word. Longman, 1971, 291 p.
9. Jacek F. Linguistic change under contact conditions. Berlin, 1995, 301 p.
10. Ilyish B. History of the English Language. Leningrad, 1973, 353 p.
11. Ilyish B. The Strucrure of Modern English. 1971, 303 p.
12. Rayevska N. English Lexicology. Second Edition Revised. 269 p.
13. Tahmazova M. The History of the English language. Elm və Təhsil, 2016, 256 p.
14. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Fourth edition. Oxford University Press – 1986, 359 p. C.L.Wrenn. Word and Symbol. Studies in English Language. English Language Series. 236 p.
15. Trask R.L., Mayblin B. Linguistics - A Graphic Guide. USA in 2009 by Totem Books. 176 p.
16. Trudgill P. Dialects in Contact. Oxford: Blackwell, 1986, 268 p.
17. Veliyeva N. Communication – Pragmatic Paradigm of Enlish Lexicology.

- Science and Education, Baku, 2014, 256 p.
18. Zeynally M., K.Gezalova. Word – Formation In The English Language (manual). Baku, 2005, 180 p.
19. Veliyeva N. Communication – Pragmatic Paradigm of Enlish Lexicology. Science and Education, Baku, 2014, 256 p.

İnternet mənbələri

13. <https://www.slideshare.net/minhsunl/vocabulary-theory>
14. https://www.eduplace.com/marketing/nc/pdf/author_pages.pdf
15. <http://seadetazerb.com/wp-content/uploads/2014/10/3.pdf>
16. http://www.altonschools.org/media/pdf/Marzano_Vocab.pdf
17. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/vocabulary-activities>
18. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/ucxouri%20enebi_azer.pdf
19. <https://www.thoughtco.com/synonyms-and-antonyms-1211730>
20. <http://www.bradwayprimary.co.uk/Extra%20curriculum%20letter/Whole%20School%20Letters/2.%20Improving%20Vocabulary%20-%20Parent%20Guide.pdf>
20. <https://www.academia.edu>
21. <https://www.enchantedlearning.com/grammar>
22. <http://www.oxfordbibliographies.com>